

Sünnete Hikmet Nazarıyla Bakmak

Mehmet ÖNAL*

Özet

İslami literatürde, hem Kuran'ın anlaşılması hem de insan hayatı için dinin özünün kavranmasında Sünnetin belirleyici bir rolü vardır. Kuran kadar çok net bir metne sahip olmayan Sünnetin tespiti, bu yüzden çok önemlidir. Ancak Sünnetin tespiti için sadece hadislere başvurmak yetmez aynı zamanda başta Kuran olmak üzere, Siyer, Kelam, Tarih, Doğa Bilimleri, Mantık ve Felsefe gibi pek çok bilim ve bilgi alanından yararlanmak gerekir. Bu yüzden, adı geçen bu ilimler mutlak bir öncelik sonralık sırasıyla değil çoğunlukla paralel bir biçimde tahsil edilmelidir. İslami İlimler sahasında Sünnetin tespitine çalışmak çok önemlidir, ancak en az onun kadar önemli olan bir diğer husus da Sünnetin Müslümanın hayatına yansımasıdır. Müslüman âlimlere göre, Sünnet, iyi bir insan ve iyi bir Müslüman olmanın temel ölçütlerini verir. İşte bu makalenin yazılış amacı, Kuran'da geçen "hikmet" kavramına dayanarak, Sünneti anlaşılır ve yaşanabilir kılmaktır. Bu sayede, Sünnete bilgece bakarak onun dinamik ve esnek boyutunu görmek mümkün olacaktır. Bu yeni bakış açısından hareketle, "peygamberi hikmet" ve "peygamberi rehberlik" kavramları tartışmayı aydınlatacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, peygamberi hikmet, peygamberi rehberlik, hadis, Kuran-ı Kerim

Wisely Looking to *Sunnah*

Abstract

In the Islamic literature, there is a decisive role for the Sunnah in both the understanding of the Qur'an and in the grasp of the essence of religion for human life. Thus, the determination of the Sunnah, which does not have a clear statement like the Qur'an, is very important. However, for the determination of the Sunnah, it is not enough to apply only to the hadiths. At the same time, it is necessary to use various science and knowledge such as the Qur'an, Siyer, Kelam, History, Natural Sciences, Logic and Philosophy. Therefore, these mentioned sciences should be collected in a parallel form, not an absolute priority order. It is very important to determinate the sunnah in Islamic science, but at least as important as it is the reflection of Sunnah on the life of the Muslim. According to Muslim scholars, Sunnah gives the basic measures of being a good person and a good Muslim. The aim of this article is

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi, onal.mehmet@inonu.edu.tr.

to make the Sunnah understandable and livable based on the concept of "wisdom" in the Qur'an. At this point, the Sunnah will be able to see its dynamic and flexible dimension by wisely looking. From this new point of view, the concepts of "prophetic wisdom" and "prophetic guidance" will illuminate the debate.

Keywords: Sunnah, prophetic wisdom, prophetic guidance, hadith, Quran.

I. Giriş

İslam'da, diğer İbrahimî dinlerde olduğu gibi, ilahi kelamın anlaşılması, pratiğe aktarılması iman esaslarının belirlenmesi, ibadetlerin yapılması, ahlak ve günlük hayatın ana çerçevesinin çizilmesi ancak Peygamber'in rehberliği ile mümkündür. Günümüz dünyasında Peygamber'in rehberliğinin kabulü ve önemi hususunda Müslümanlar arasında ciddi bir tartışma yoktur, ancak bunun nasıl yapılacağı, rehberliğin tespitinde hangi yol ve yöntem kullanılacağı, hele hele bunun Müslüman şahsiyetlerin yetişmesi için bir anlam ve değer dünyası oluşturmak için eğitime nasıl yansıtılacağı konusunda ciddi çalışmalar yapılmış değildir. Bu yüzden şu sorunun sorulması gerekir: "Nasıl oluyor da Müslümanlar günümüzde böylesi bir rehberden hakkıyla yararlanıp eğitim süreçlerinde bu rol modelden tam anlamıyla istifade edemiyorlar?" Bir şekilde, İslam'a davet konusunda öne çıkan şahsiyetler ve Müslüman entelektüellerden bir kısmı bu problem karşısında nasıl davranacağını bilmezken bir kısmı bu problemin farkında bile değildir.

Yukarıdaki sorunun işaret ettiği gibi, böylesine önemli bir rehber ve rol modelden günümüz Müslümanlarının hakkıyla istifade edememesinin birden çok sebebi sayılabilir. Bu sebeplerden birincisi, Hz. Muhammed'in hayatına aşırı kutsiyet kazandırılması sonucu onun adeta bir melek seviyesine çıkarılarak artık yüce bir insan olarak örnek alınamaz bir konuma yükseltilmesidir.¹ İkincisi ise Hz. Muhammed'in insanlara belli bir olay ya da durum için sadece tek ve değişmez bir davranış kalıbı emrettiğini sanan/savunan empoze edici tutumlarla temsil edilen geleneksel tek tipçi sünnet savunuculuğudur. Halbuki, empoze etme tutumunun rehberlik anlayışının ruhuna aykırı olduğu için -ibadetlerin şekli boyutu hariç- Hz. Muhammed'in çok çeşitli durum ve şarta bağlı olarak Müslümanlara birbirine aykırı olmasa da alternatifler içeren çeşitli örnek yaşantılar sunduğu ve yollar önerdiği malumdur. Hatta mübah olan ibadetler hususunda sahabe özgür davranabiliyordu. Kur'an-ı Kerim'de geçen "Sizden bu ayı (Ramazan) idrak eden oruç tutsun; hasta ve yolculukta olan, tutmadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutsun"² ayeti ile ilgili olarak ünlü İslam alimi Şatibi, "Sahabe Resulullahla birlikte yolculuk yaparlardı. İçlerinden kimisi namazı tam kılar, kimisi de kısaltırdı; kimisi oruç tutar, kimisi de tutmazdı. Hiçbiri diğerini kınamazdı" (Buhari, Savm 37; Müslüm Siyam 95-100) hadisini zikrederek Hz. Muhammed'in mübah olan ibadetlerde sahabeyi özgür

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa. İslamoğlu, *Üç Muhammed*, Denge Yayınları, İstanbul, 2000.

² Kur'an-ı Kerim, 2: 185.

biraktığını ve onların da buna bağlı olarak Peygamber’i taklit etmediğini ifade etmiştir.

Bu iki sebebin dışında bir üçüncü sebep de az da olsa, bir kısım Müslüman düşünür ya da müsteşrik, Peygamber’i sadece Kur’ân-ı Kerim’i getiren ve sonra çekip giden bir aracı ya da meşhur deyimle “postacı” gibi göstermesidir. Bugünlerde tesiri azalmakla birlikte bu üçüncü sebep de özellikle çağdaş Müslümanların Sünnetten hakkıyla istifade etmesini engelleyen bir bariyer olarak görülebilir. Hâliyle bu ve benzeri sebeplerden dolayı Hz. Muhammed’in Sünneti ve rehberliği ya yanlış anlaşılmakta ya da örnek alınamaz bir konuma yükseltilerek işlevsiz hale getirilmektedir.

İslam’da Sünnetin tespitine ve bütünlüğünün kavranmasına yönelik hatalar ise bu olumsuzluğu körükleyen başka bir problemdir. Bunlardan belki de en önemlisi Sünnetin belirlenmesinde tek kaynağın yazılı olarak kayıt altına alınan hadisler olduğunun zannedilmesidir. Özellikle Hz. Muhammed’in toplumsal ve bireysel rehberlik boyutunun dinamik ve esnek yönünün gözardı edilmesi bu hatanın bir ürünüdür. Bu da ister istemez mutlak anlamda doğru kabul edilen yorumların Sünnet sayılmasına ve haliyle statik bir rehberlik anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Bu durum ister Peygamberî Rehberlik isterse günümüzde uygulanan Rehberlik ve Psikolojik Danışma ilkeleri açısından değerlendirilsin tam bir çelişki arzeder³, çünkü rehberlik ilkelerinin en önemlisi, bireyi ve çevresindeki şartları göz önünde bulundurarak yönlendirme yapmaktır.

Sünnetin tespitine yönelik bir diğer yaygın hata da bu birincisine bağlı olarak doğan hadis rivayetinde arka planın göz ardı edilmesi ve yorumun sadece rivayet edilen söze bağlanmasıdır. Bunun sonucu olarak da bazı fakihler veya din adamları tarafından bu hadislerden hareketle çıkarılan hükmün herkesi bağladığının zannedilmesidir. Burada hadisin sadece “tırnak içinde” sunulan kısmı yani bizzat Peygamber’in ağzından çıktığı kabul edilen söz ile sınırlanması ve bu haliyle hükme dayanak teşkil etmesi bir sorundur. Bilhassa fıkıh sahasında bu şekilde hükme bağlanan bazı kayıtlar da Sünnetin gerçek maksadının tam olarak ortaya çıkmasını engellemektedir. Hadis sanki bir hukuk metni gibi ele alınmakta ve mahkeme şartlarında olduğu gibi şahitlerin şahitliğiyle belirlenen ve “Peygamber dedi ki...” diye sunulan metinle sınırlı bir şekilde yorumlanmaktadır. Bu yüzden bu gibi kişilerin gözünde Sünnet statik bir hal almış ve reçeteler şeklinde hadislerin derlenip sunulduğu metinlere dönüşmüştür. Haliyle metinlerde geçen hitabın çoğunlukla nerede, hangi şartta, hangi grup ya da yaştaki insana yönelik olduğunun ifade edilmemesi, ifade edilse bile bu hadisleri yorumlayan ilim erbabının bunlara çok fazla dikkat etmeyip sadece hadisin metnine odaklanması ciddi hatalara sebebiyet vermiştir ve hala da vermektedir. Hatta, Hadis İlmi, Hz.

³ Rehberliğin ilkeleriyle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşilyaprak, Binnur, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri, Gelişimsel Yaklaşım*, 2003.

Peygamber'in bir sözü sadece hangi vesile ile söylediğini değil, hangi gerekçe ile, hangi ilkeyi göz önünde bulundurarak söylediğini de hesaba katmalıdır.⁴

Sünnetin anlaşılmasına yönelik ana problem sadece Sünnetin kaynak bakımından kıt referanslara dayanması ya da farklı rivayet içerikleri olması değil, mevcut kaynaklardan hareketle tespit edilmesi ve uygulanmasına yönelik yol ve yöntemlerin çok fazla araştırılmamasıdır. Halbuki İslam Tarihinde, hadiste ifade edilen olayların ve sözlerin literal anlamından çok amaç ve hikmetlerine bakan bilge İslam alim ve düşünürleri hep varolagelmıştır. Bunlar hadislerden tek tek hükümler çıkarmak yerine tümel ilke ve kaidelere varmaya çalışmışlardır. İlk dönem fıkıh alimlerinin fıkıhtan çok fıkıh usulünü öne çıkarması da bu tutumla ilişkili gözükmektedir. Her ne kadar İslam Tarihi'nde bu hususta ciddi çalışmalar yapılmış ise de günümüz açısından bunların güncellenmesi gerekmektedir. O halde, gerek Sünnetin tespiti gerekse Kur'ân'ın yorumlanmasında Hadis ve Tarih İlminin yanında Siyer-i Nebinin sağladığı bütünlükçü bakış, mantıklı akıl yürütme, hayat realitesini hesaba katma gibi hususlar dikkate alınmadan yapılan Sünnet yorumları Sünnetin bütünlüğüne ve hikmet boyutuna zarar vermektedir.

Kuran-ı Kerim'in yönlendirmesiyle Müslümanlar aynı zamanda Hz. Muhammed'i bir örnek, bir rehber ya da eğitim felsefecilerinin diliyle söylersek, bir rol model olarak görmüşlerdir. Bu, bir Müslüman'ın dindarlık ölçüsünü veren ve onun iyi bir insan ve Müslüman olması için nasıl yaşaması gerektiğinin ilkelerini belirleyen Sünnetin ne kadar önemli bir referans olduğunu göstermektedir. Ancak, zannedilenin aksine Sünnet tam olarak verili bir şey değil, büyük bir çaba ve emekle ortaya çıkarılacak, hatta her çağda, en azından dili açısından, güncellenecek bir kaynaktır. Adeta Sünneti bir tarlaya benzetecek olursak her ne kadar bereketli toprağa sahip olursa olsun ekim için tarlanın işlenerek hazır hale getirilmesi şarttır. Sünnetin tespiti ve hayata uygulanması da böyle bir işlev görür. Nitekim, Sünnetin tespitine yönelik çabalar, Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslim gibi devasa hadis derlemeleri ile tamamlanmış gözükse de olaya böyle bakmak doğru değildir. Hadis ve Sünnet kavramlarının farkı ortaya konduğunda bu işin tam olarak bitmediği anlaşılacaktır. Öyleyse bu hususu hadis ve Sünnet kavramlarını irdeleyerek aydınlatabiliriz.

II. Hadis ve Sünnet

Sünnetin sözlük anlamı- iyi ya da kötü- yol ve gidiş demektir.⁵ Teknik anlamıyla Sünnet, Hz. Muhammed'in söz, tutum ve davranışlarını ifade eden veya takrir (onaylama) şeklinde ortaya çıkan her türlü sözü, davranışı, tavrı, giyim kuşama ve yiyip içmesi gibi hayat boyu yapıp ettiği her şeyi kapsar. Fakat hadis ve Sünnet arasındaki fark çok önemlidir. Sünnetin tespiti için en zengin kaynak olan

⁴ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metod Sorunu*, s. 125.

⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 10.

hadis, kelime anlamıyla, daha çok, *söz, rivayet ve izahat*, teknik anlamıyla ise Sünnetin tespitine yarayan, sözlü ya da yazılı olarak bir rivayet zinciriyle gelen ve bazı ilmî kriterlerle denetlenerek güvenilirlik şartlarına göre derecelendirilen, Peygamber'e ait söz, davranış ya da tutumların derlenmesidir. Sünnetin tespitine yarayan bir diğer ilim dalı da Hz. Muhammed'in hayatını bir bütün olarak anlatan biyografisi olan Siyer-i Nebi'dir. Aslında Siyer-i Nebi de ağırlıklı olarak hadislerden ve genel olarak Tarih İlmi'nden beslenir ancak sonra dönüp ona katkıda bulunur. Bu ikisi yani hadis ve siyer birleşerek Sünnetin tespitine yönelik çok önemli bir kaynağa dönüşür.

Kur'an-ı Kerim'de teknik anlamda "Sünnet" terimi ile karşılaşmıyoruz. Sadece başka milletlerin ya da grupların alışlagelmiş yaşantıları için kullanılan "Sünnet" terimine rastlıyoruz. Kuran-ı Kerim'de sünnet yerine "hikmet" kavramı kullanılmış gözükmektedir. Arapça "hakeme" kökünden gelen hikmet, *fesadı giderme ve iyiliği elde etme, hüküm verme ve sağlama alma*, manalarına gelir. Bakara suresinin 169. ayetinde geçen, "Allah dilediğine hikmet verir, hikmet verilene birçok hayır verilmiş demektir ve bunu ancak temiz akıl sahipleri anlar ve ibret alırlar." ifadesini açıklarken meşhur müfessir Elmalı Hamdi Yazır hikmetin anlamına ilişkin özetle şu bilgileri sıralar: "Sözde ve yapılan işte isabet, ilim ve amel, ilim ve fıkıh, eşyanın manalarını bilmek ve anlamak, Allah'ın emir ve işini akletmek, icat etmek, eşyayı yerli yerine koymak, Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanmak, Allah'ın emrini düşünmek, din ve dünyanın düzgünlüğü."⁶ Bu iki açıklama da birbiriyile anlam olarak örtüşmektedir.

Ünlü İslam âlimi Taberî, Kur'an'daki *hikmet* kavramını *din ilmi (fıkıh), akıl ve doğru sözler bütünü* şeklinde tanımlarken; Beyzavî, hikmeti, "Nazarî ilimleri iktisap etmek ve yapabildiği kadar iyi, güzel ameller işlemek suretiyle insan ruhunun kemâle ermesidir." biçiminde açıklamıştır.⁷ Her ne kadar İslâm âlimleri hikmet kavramının tanımı üzerinde tam bir fikir birliği sağlayamamış ise de Süleyman Ateş'e göre İslâm âlimlerinin çoğu hikmeti, sebep ve netice ile ilgili olan ve düşüncede kalmayıp fiile çıkan derin ve yararlı bilgi⁸ olarak kabul etmişlerdir.

Kuran'da *hikmet* kavramı pek çok yerde *kitap* kelimesi ile birlikte *Kitap ve hikmet* şeklinde kullanılmış olup, Allah tarafından peygamberlere verilmiş bir rahmet (hediye) olarak sunulmuştur. Kısaca, bizzat Kur'an'ın da tasdiki ile hikmetin diğer peygamberler gibi Hz. Muhammed'e de verildiği aşikârdır. Fakat hikmetin, Kuran'dan farklı bir şey olması gerekir, çünkü *Kitap ve hikmet* dendiğine göre en az iki şeyden bahsediliyor olmalı. Kitap ile kastedilenin Kur'an-ı Kerim olduğuna göre, hikmet kavramı ile neye işaret edilmektedir? Bu gayet anlamlı bir sorudur. İmam Şafi, Kur'an'da sekiz ayrı yerde geçen *Kitap ve hikmet* tabirini, *Kur'an ve Sünnet* olarak yorumlamıştır.⁹ Bu anlamda, Cuma suresinin 63. ayetinde geçen

⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 177-186.

⁷ *İslam Ansiklopedisi*, "hikmet" maddesi, M.E. B.

⁸ Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, s. 44'teki dipnot.

⁹ Şâfi, *Risâle*, s. 51.

“Yüce Allah Peygamber göndermekle sizi kötülüklerden korumak ve size Kitap ve Hikmeti öğretmek istemektedir” cümlesinde “Kitap ve hikmeti öğretmek istemektedir” ifadesini de “Kitap ve Sünneti öğretmek istemektedir” şeklinde çevirmek gerekir. Yine soralım: “Niçin “Kitap ve Sünnet” değil de “Kitap ve Hikmet” tabiri kullanılmıştır? Bu sorunun cevabı “hikmet kelimesinin anlamında gizli olduğuna göre ona odaklanmak gerekir. Sünnet Kur’ân-ı Kerim’de bahsedilen hikmet kavramı olarak tanımlanmıştır ki bu da rehberliğin hikmetle yapılacak bir iş olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. O halde Kur’ânda Sünnete işaret eden kavramın neden “hikmet” olarak verildiğini, buradaki maksadın ne olduğunu anlamaya çalışmak Sünnet algımızın şekillenmesinde belirleyici bir rol oynayacaktır. Bu anlamda hikmet sadece Hz. Muhammed’e verilen bir bilgi ya da eylem değildir. Nitekim Kuranda geçen “Biz Lokman’a hikmeti verdik” şeklindeki ifadeler ve Hz. İbrahim soyundan gelenlere hikmet verilmiş olmasını bir nevi sünnet olarak yorumlamalıyız. O halde Sünneti ifade etmek için kullanılabilir en uygun adlandırma “Peygamberî Hikmet”tir.

III. Peygamberî Hikmet

Şayet hikmetin, adalet, ilim, peygamberlik, dinde ince kavrayış sahibi olma, ilmin gereği gibi amel etme, kamil akıl, doğru söz ve yüce bilgi¹⁰ anlamları dikkate alınır ise Sünnet kelimesi ile neredeyse anlamdaş olduğu anlaşılabilir. Bu durumda, Sünnet kelimesi yerine hikmeti koyarsak peygamberî hikmet, Peygamber’in Kur’ân’ın ruhunu yansıtan ve ona uygun olarak ortaya koyduğu bütün yapıp etmelerinin adı olur. Bu da ancak, ondan bize intikal eden hayat tarzı üzerinde derin ve detaylı bir çalışma yapmak suretiyle anlaşılacak bir ilim demektir. İşte bu anlama faaliyeti, İslâm hikmetinin ana ilkelerini de ortaya koyacak ciddi bir çabayı gerektirir. Böylece hikmetin, ikinci bir bilgi kaynağı olarak, vahyin pratik uygulaması olarak kabul edilmesi daha uygun gözükmektedir. Ayrıca hikmet, Kur’ân’daki bazı ayetlerde ruhun temizlenmesi için verilen bir ilim olarak da karşımıza çıkmaktadır ki; bu, İslâm tasavvufuna açılan bir pencere olarak yorumlanabilir.

İslâm düşünce tarihi dikkatli olarak incelenecek olursa görülür ki ta ilk dönemden beri ilk Müslümanlar arasında Kur’ân’ı anlama ve Peygamber’in uygulamalarını ifade eden hadisleri yorumlama konusunda olaylara hikmet nazarıyla yaklaşanlar ve bu iki kaynağı daha çok lafız üzerinden katı okumaya tabi tutanlar olmak üzere iki farklı yaklaşım vardır. Bu anlamda, Hz. Ömer, bahsi geçen ilk yaklaşımı, oğlu Abdullah b. Ömer ise ikinci yaklaşımı temsil etmekteydi. Yine, Hz. Ali ve Hz. Aişe gibi bazı sahabeler, Hz. Muhammed’in davranışlarının altında yatan hikmetleri göz önünde tutarken, yani neyi, nasıl yaptığından çok niçin yaptığına bakarken karşı tarafta yer alanlar sadece ne yaptığına odaklanmışlardı.

¹⁰ Önal, Mehmet, İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi, *Flsf*, Sayı 3, 2007-Bahar, s. 148. (145-154)

Bu yüzden Mehmet Görmez'in ifadesiyle bu sonuncular hadisleri anlamada lafızcı, Sünneti anlamada şekilci davranmışlardır.¹¹

Bu anlayış farklılığının bir yansıması olarak, İslam mezhepleri hatta Müslüman âlimlerin bakış açıları yönünden Peygamber'e her yönüyle uymak gerektiğini savunanlar, olduğu gibi, Peygamber'in örnekliğinin bir sınırı vardır ve bu dini hususlarla sınırlıdır diyenler de olmuştur. Bu görüşlerine delil olarak da Hz. Muhammed'den rivayet edilen "*Ben de bir beşerim. Size dininizden bir şey emrettiğim zaman onu alınız. Fakat reyimle size bir şey emredersem (biliniz ki) ben de bir beşerim*" (Müslim, Hadis No. 5831). Bunlara göre Sünnet Hz. Muhammed'in bütün yapıp ettikleridir ancak bunların hepsi bağlayıcı sünnetler değildir. Bunların bağlayıcı olan yönleri, sadece din ve bu dinin gayesini oluşturan ahlâk ilkeleridir ki bunların özü de Kur'ân'da mevcuttur. Zaten din ve ahlâk, aynı zamanda hukukun da iki temel kaynağını oluşturmaktadır.

Fakat buradaki Sünnet kökenli dinî naslar, kendini tek tek olaylarda değil, bu tek tek olayların arkasında yer alan ilkelerde gösterir. Bu yüzden Sünnetin ilkeye bağlı olarak anlaşılması durumunda İslam hukuku, daima dinamik bir özellik taşımış ve her zaman ve mekânda değişikliklere uygun çözümler üretebilmiştir. Öyleyse, Müslümanlar, peygamberî hikmet olarak da kabul edebileceğimiz bu dinî ve ahlâkî ilkeleri tespit etmek için büyük bir gayret göstermeleri ve sonrada onları hayatlarında takip etmek durumundadırlar. Peygamberlerin sünnetinin hikmete dayalı olduğunun bir diğer delili de onların olayları değerlendirirken ve kişilere her zaman onların bilgi, görgü ve anlama kapasiteleri ve kişisel farklılıklarını dikkate alarak yaklaşmalarıdır. Mesela Hz. Muhammed kendisinden öğüt isteyen kimselerin kendi şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun davranış biçimleri önermiş ve onlara anlama kapasitelerine paralel bir dil ile hitap etmiştir. Fakat bu dil farklılığına rağmen avam (halk) ve havasa (aydın) aynı hakikatleri anlatmıştır. Bu hikmetli tutumun ahlaki boyutu ise hem bir birey olarak hem de bir devlet adamı olarak adalet prensibini daima bütün davranışlarının odağına koymuş olması şeklinde tezahür etmiştir. Bu özelliğinden dolayı hem peygamber olmadan önce hem de olduktan sonra birçok anlaşmazlıkta hakem olarak kendisine müracaat edilmiştir. Mesela, Medine Site Devleti'ni kurduktan sonra Müslümanların lideri olmakla beraber, diğer grupların kendi aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda bir üst mahkeme gibi otoritesine başvurulmuştur. O suçlu kimselere öngörülen cezaları din ya da örfe bağlı olarak uygulamış ama bir insan olmaları hasebiyle onların bireysel haklarını hiçbir zaman ihlâl etmemiştir. Hatta insan haklarına o kadar itina göstermiştir ki suç işleyen bir kimseye hukuken hak ettiği cezayı uygularken dahi bu prensibe azami ölçüde özen göstermiş ve suçlu cezasını çektikten sonra onunla normal ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Bütün bunlar bir tür hikmete dayalı rehberliğe işaret etmektedir. Öyleyse onun Sünnetini

¹¹ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metot Sorunu*, s. 46-47.

bir de bu hikmete dayalı rehberlik yapma tarzı üzerinden okumayız. Peygamberî Rehberlik ve Peygamberî Hikmet tabirleri bu hakikati ifade etmek için Sünnet'in karşılığı olarak kullanılabilir.

IV. Peygamberî Rehberlik

Kur'ân'ın ifadesiyle, peygamberler insanlar arasından seçilmiş olarak gönderilmiş, diğer insanlar gibi beşeri özelliklere sahip olan, yiyen, içen ve gezen kimselerdir,¹² fakat seçilmiş ve ilâhi vahye muhatap olmuş olmaları onları örnek rehber şahsiyetler haline getirmiş ve onlara hikmete dayalı bir rehberlik sorumluluğu yüklemiştir. Peygamberlerin bütün çabası insanların amaçlarının varıp dayandığı nihai amaç olan dünya ve ahiret mutluluğunun gerçekleştirilmesidir. Bu yüzden dinlerin rehberliği gerçek anlamda ancak peygamberler veya onların yolunu sürdüren alimler aracılığıyla gerçekleşir. Öte yandan, peygamberler yalnızca bireysel rehberler değil, aynı zamanda, birer sosyal reformcu ve hakikat savunucusu önderlerdir de.¹³

Peygamberî rehberliğin en önemli yansımalarından biri onların farklılıklara tahammülleridir. Bu yüzden onlar diğer din mensuplarına daima toleranslı davranmış, açıkça zulüm ve haksızlık yapmadıkları veya savaş durumunda ihanet suçu işlemedikleri müddetçe İslam devleti içerisinde özgürce yaşamalarına müsaade etmiştir. Bu prensibin gelenekleşmesi sonucu, halkı Müslüman olan ülkelerde günümüze kadar ulaşan bir hoşgörü çizgisi oluşmuştur. İslam coğrafyasında, bu yüzden pek çok din ya da mezhep bu özgürlük ortamında şu ana kadar varlığını sürdürmüştür. Peygamber çok merhametli, sabırlı ve nazik davranmaya özen göstermiş istisna halk rehberleri ve önderler olmuşlardır. Aslında onların bu özelliği diğer halk önderleri ve liderleriyle kıyaslandığında ayırıcı özellikleri olmuştur. Özellikle Hz. Muhammed bireysel ve toplumsal rehberlik yaparken bazı temel hikmet prensiplerine dayanmaktaydı. Vahyin emrettiklerini pratikte uygulama, dinin açık emir ve yasak koymadığı hayat alanlarında insanları özgür bırakma, dinde kolaylaştırıcı olma, bireysel farkları gözetme, adil ve dengeli olma, insan haklarına riayet etme, diğer inanç mensuplarına toleranslı davranma, insanların duygusal yanlarını yok saymama, merhametli, sabırlı ve nazik olma bu ilkelerin en önemlilerindendi.¹⁴

Demek ki peygamberler sadece vahyi insanlara iletmekle kalmamış, aynı zamanda bu vahyin pratikte nasıl uygulanacağını da gösteren rehberlik etmişlerdir ki biz bugün bu hizmeti Sünnet olarak tanımlıyoruz. Peygamberler güvenilir kimseler oldukları için hayatta iken kendilerine hemen hemen her türlü konu danışılmış ve bu yüzden da onlar aynı zamanda bugün Psikolojik Danışmanlık

¹² Kur'ân-ı Kerim, 14: 11; 18: 110; 41: 6.

¹³ Peygamberî rehberlikle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Önal, *Bireysel Rehberlik Yönüyle Hz. Muhammed*, Bilsam Yayınları, Malatya, 2015, s. 45.

¹⁴ Önal, Mehmet, *Peygamberî Hikmetin Ana İlkeleri*, *Bilge Adamlar*, Sayı: 27, 2011, s. 89-90.

dediğimiz hizmeti de sunmuşlardır, diyebiliriz. Özellikle “sadelik, basitlik ve arifane tutumlarıyla peygamberler doğal halk önderleridir” dediğimizde bu hizmetleri bir hikmet dahilinde yaptıklarını ifade etmiş oluruz. O halde Sünnet hikmetle yapılan eylemlerin toplamıdır diyebiliriz. Buna bağlı olarak gelişen, siyasi, millî ve sosyal faaliyetlerin çok büyük bir kısmı da peygamberlerin bu temel rehberlik aktivitelerinden dönüşerek şekillenmiş ve günümüze intikal etmiştir. Çünkü peygamberler insanların daha mutlu ve huzurlu yaşamasının yollarını zorbalık etmeden, güzel sözle, onları incitmeden göstermeye çalışmışlardır ki bu tutumu temsil eden kimselerin sıfatı hemen hemen her toplumda hikmet ve bilgelik olarak bilinmektedir.

Peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed hem din hem de bir dünya rehberi olarak alınıp değerlendirilmeli ve yapıp ettiklerine hikmet gözlüğüyle bakılmalıdır. Onun muhatap olduğu tebliğ ile ilgili ayetlere ve bizzat kendisinin uygulamalarına bakarak, tebliğcinin, kırıncı ve sert olmayan, tatlı dilli, vakur, şahsiyetli ve akla ve mantığa uygun fikirler üreten, muhatabını en uygun şekilde ikna etmeye çalışan, kendisi de güven telkin eden birisi olarak tanımlanması mümkündür.¹⁵ Bu açık bir şekilde bilgece (hikmetli) davranmak anlamına gelir ki bütün olarak Sünnet böyle tanımlanmalıdır. Kur’ân’ı Kerim’de peygamberlere ve onların şahsında bütün Müslümanlara hitaben Allah: *“O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandım. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; başışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış...”* diyerek evrensel bir rehberlik önerisi sunmuştur. Hz. Muhammed bu prensibi hem Müslümanları idare ederken hem insanları dine davet ederken hem de Müslümanları yönetirken itina ile uygulamıştır. O, sert ve korkutucu bir tavır yerine, gayet nazik, kibar ve sevecen davranmış, karşısındakini utandırmamaya, incitmemeye azami gayret sarf etmiştir. Buna bağlı olarak o düşmanlarının dahi takdirini kazanan pek çok örnek tavır ve davranış sergilemiştir.

Peygamberlerin kamu ve ahlâkî düzenin fesadına karşı çok ciddi bir tutum içinde olmaları, yaşanan bozulmalara karşı çeşitli yollarla mücadele etmeleri ve bu şekilde bireysel ve toplumsal sorunların üstesinden gelmeye çalışmaları da onların bu peygamberî rehberlik sorumluluğunun ya da hikmete sahip olmalarının bir ifadesidir. Bu yüzden Müslümanlar tarafından peygamberlik, genellikle Allah’ın birer rahmeti, lütfü ve ihsanı olarak görülmüştür.

Hz. Muhammed’in rehberliğinin ortaya konması için yapılması gereken ilk iş, öncelikle, Kur’ân ve hadis okumalarını hikmet bağlamında yeniden değerlendirmektir. Buna ek olarak da, mutlaka Siyer-i Nebi ve Tarih İlmi’nin sağladığı kaynaklarından yararlanmak gerekir. Çünkü Hz. Muhammed’in rehberlik etkinliklerini anlamak için onun insan ilişkilerini, günlük yapıp etmelerini, ortaya koyduğu tutum ve davranışlarını ve hayatının gözden kaçan bazı ayrıntılarını

¹⁵ Çelik ve arkadaşları, *Üsve-i Hasene*, c. II, s. 35, 36.

dikkatlice değerlendirmek gerekir. Onun hayatının bütünlük arz eden boyutu algılanmadığı için hadis kaynaklarında, sanki kendi içinde birbiriyle çelişiyormuş gibi algılanan yapıp etmelerle karşılaşırız.

Kıscacası, önce Hz. Muhammed'in rehberliğiyle ilgili ya da ona işaret eden ayetleri çıkış noktası olarak alıp Kur'an'ın bir açıklaması ve teorik bilgilerinin bir uygulaması hükmünde olan Sünnet'i hikmet nazarıyla tespit etmek ve sonra dönüp Kur'an'ı anlamaya çalışmak İslam algısına bütünlük kazandırmak açısından çok önemlidir. Çünkü hadisler vasıtasıyla elde edilecek Sünnet bilgisi ve bilinci bizi daima hikmete götürecektir. Bu yapılmadığı takdirde Kur'an'ın ilâhî maksadının tam olarak anlaşılması zor hatta zaman zaman imkansız olabilmektedir. Aynen bunun gibi, Sünnetin de Kur'an olmadan tam olarak anlaşılması mümkün değildir. Yani her ne kadar sahih olursa olsun, her hadis mutlaka Kur'an-ı Kerim'deki bir hükme dayanmaktadır. Bu yüzden de Sünnet'in taşıyıcısı olan hadisler Kur'an'dan bağımsız olarak değerlendirilemezler.¹⁶

V. Sonuç

Günümüz Müslümanlarının en büyük yanılgısı, hadislerin toplanması ile Sünnetin artık şekillendiği ve tam olarak tespit edildiği zannıdır. Kur'an'ın bir nevi uygulaması hükmünde olan Sünnet, ancak Kur'an-ı Kerim, Hadis Külliyatları, Sıyer-i Nebi eserleri ve Tarih İlminin verileri ile mantıklı düşünme, hayat realitesini hesaba katma gibi hususlar ile diğer dini ilimler dikkate alınarak bütünlük kazanabilir. Yukarıda adı geçen kaynaklardan hareketle, İslam'ın ikinci kaynağı olan Sünnetin tespiti, güncellenmesi ve çağımıza uygulanması bugünkü Müslüman entelektüellerin ve eğitimcilerinin en önemli sorunlarıdır.

Bu sorunun çözümü adına dikkat çekmek ve farkındalık oluşturmak için Kur'an'ın hakemliğine başvurmak ve Sünnete hikmet nazarıyla bakmak atılacak ilk adımdır. Sünnetin tespit edilmesine yarayan kaynaklara bakıldığında, Peygamberî hikmetin teorik temelini Kur'an'dan alındığı görünecektir. Bu yüzden İslam dünya görüşünün bütün prensipleri ve özleri bu ilk kaynağa yani Kur'an-ı Kerim'e dayanmaktadır. Nitekim birçok Müslüman ilim adamına göre Kuran'da *Kitap* ve *Hikmet* olarak geçen ibaredeki "*hikmet*" kavramı dinamik olan ve her çağa uygulamada esneklik içeren Sünnetten başka bir şey değildir. Peygamberî Hikmet olarak da tanımlanan bu Sünnet aynı zamanda orijinal İslam düşüncesi ve kültürünün de ana ilkelerini içinde barındıran zengin bir anlama sahiptir.

Sünnete hikmet açısından bakılınca, ya da sünnet peygamberî hikmet olarak tanımlanınca artık Peygamber taklit edilmesi gereken değil, anlaşılması gereken bir örneğe dönüşecektir. İşte İslam dünya görüşünün dinamik yönü de bu temele dayanmaktadır. İslam'ı araştıran ve ona daha çok savaşılar ve sonuçlarını tetkik etmek şeklinde yaklaşan kimseler, bilerek ya da bilmeyerek Peygamberî hikmetin

¹⁶ Hatipoğlu, Nihat, *Hz. Peygamber'le İslâm'ı Doğru Anlamak*, s. 244.

ilkelerini göz ardı etmişler, İslam hikmetinin bu derin gücüne nüfuz edememişlerdir.

Kur'ân ekseninde eylemde bulunan Peygamber, imandan sonra sırasıyla, ahlak, ibadet ve hukuk yolunu izlemiştir ki bu aynı zamanda, İslam dinindeki öncelikler sırasına da tekabül eder. Yine Peygamber tarafından bu sıra düzenine uyularak önce iman, sonra ahlâk ve ibadet prensipleri daha sonra da hukuk sistemi uygulamaya konmuştur ki bu da İslam hikmetinin içerik açısından temel bakış açısını yansıtmakta ve peygamberî rehberliğin temel özelliklerini içermektedir. Böylesi bir yaklaşım Müslümanları peygamberî hikmete ve rehberliğe götürecektir.

KAYNAKÇA

- Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Kılıç Kitabevi, İstanbul, t.y.
- Çelik, Ömer, Mustafa Öztürk ve Murat Kaya, *Üsve-i Hasane*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2004.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metod Sorunu*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Hatipoğlu, Nihat, *Hz. Peygamber'le İslâm'ı Doğru Anlamak*, Birharf Yayınları, İstanbul, 2006.
- *İslam Ansiklopedisi*, MEB.
- İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, Denge Yayınları, İstanbul, 2000.
- Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Önal, Mehmet, "İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi", *Flsf*, Sayı 3, 2007-Bahar, (145-154).
- _____, "Peygamberî Hikmetin Ana İlkeleri" *Bilge Adamlar*, Sayı: 27, 2011, (84-91).
- _____, *Bireysel Rehberlik Yönüyle Hz. Muhammed*, Bilsam Yayınları, Malatya, 2015.
- Şafîî, Muhammed b. İdrîs, *Er-Risâle*, (Çeviren, Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Elmalı Tefsiri), Çelik Şura, İstanbul, Tarih yok.
- Yeşilyaprak, Binnur, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri, Gelişimsel Yaklaşım*, Nobel Yayınları, Ankara, 2003.

Wisely Looking to *Sunnah**

Mehmet ÖNAL **

Abstract

In Islamic literature, there is a decisive role for the Sunnah in both the understanding of the Qur'an and in understanding the essence of the religion for human life. Thus, the determination of the Sunnah, which does not have a clear statement like the Qur'an, is very important. However, for the determination of the Sunnah, it is not enough to refer only to the hadiths. At the same time, it is necessary to use a range of science and knowledge, such as the Qur'an, Siyer, Kelam, history, natural sciences, logic and philosophy. Thus, these aforementioned sciences should be collected in parallel, rather than in an order of absolute priority. It is very important to determine the sunnah in Islamic science, but at least as important as is the reflection of the sunnah in the lives of Muslims. According to Muslim scholars, the sunnah provides the basic measures of being a good person and a good Muslim. The aim of this article is to make the sunnah understandable and bring it to life based on the concept of "wisdom" in the Qur'an. At this point, the sunnah will be able to seen in its dynamic and flexible dimension by wisely looking at it. From this new point of view, the concepts of "prophetic wisdom" and "prophetic guidance" will illuminate the debate.

Key Words: Sunnah, prophetic wisdom, prophetic guidance, hadith, Qur'an.

Sünnete Hikmet Nazarıyla Bakmak

Özet

İslami literatürde, hem Kuran'ın anlaşılması hem de insan hayatı için dinin özünün kavranmasında Sünnetin belirleyici bir rolü vardır. Kuran kadar çok net bir metne sahip olmayan Sünnetin tespiti, bu yüzden çok önemlidir. Ancak Sünnetin tespiti için sadece hadislere başvurmak yetmez aynı zamanda başta Kuran olmak üzere, Siyer, Kelam, Tarih, Doğa Bilimleri, Mantık ve Felsefe gibi pek çok bilim ve bilgi alanından yararlanmak gerekir. Bu yüzden, adı geçen bu ilimler mutlak bir öncelik sonralık sırasıyla değil çoğunlukla paralel bir biçimde tahsil edilmelidir. İslami İlimler sahasında Sünnetin tespitine çalışmak çok önemlidir, ancak en az onun kadar önemli olan bir diğer husus da Sünnetin Müslümanın hayatına yansımasıdır. Müslüman âlimlere göre, Sünnet, iyi bir insan ve iyi bir Müslüman olmanın temel ölçütlerini verir. İşte bu makalenin yazılış amacı, Kuran'da geçen "hikmet" kavramına dayanarak, Sünneti anlaşılır ve yaşanabilir kılmaktır. Bu sayede, Sünnete bilgece bakarak onun dinamik ve esnek boyutunu görmek mümkün olacaktır. Bu yeni bakış

*This paper is the English translation of the study titled "Sünnete Hikmet Nazarıyla Bakmak" published in the 7-8th issue of *İlahiyat Akademi*. (Mehmet Önal, "Sünnete Hikmet Nazarıyla Bakmak", *İlahiyat Akademi*, sayı: 7-8, Aralık 2018, s. 175-186.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

**Prof. Dr., Academic Member of the Department of Philosophy, Faculty of Science and Letters, İnönü University, onal.mehmet@inonu.edu.tr

açısından hareketle, “peygamberi hikmet” ve “peygamberi rehberlik” kavramları tartışmayı aydınlatacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, peygamberi hikmet, peygamberi rehberlik, hadis, Kuran-ı Kerim.

I. Introduction

As in all Abrahamic religions, it is only possible in Islam to understand and administer the divine kalam, define the principles of faith, say prayers and streamline morals and daily life through the guidance of the Prophet. In today’s world, there is not much conflict among Muslims in terms of the acceptance and importance of the Prophet’s guidance. However, there is a significant lack of research regarding how to understand this guidance and what methods to use with it; and even less on how to reflect this guidance to academic education so as to create a world of meaning and values which we can use to raise Muslims. Therefore, we need to ask the following question: “How is it possible that Muslims, in our day, are not able to make use of such a great guide and use him as a role model in their education?” Somehow, certain intellectuals, who are prominent figures in the area of inviting individuals to Islam, fail to act upon this premise, while others are completely unaware of it.

The inability to use such an integral guide and role model, as pointed out by the above question, can be attributed to a multitude of reasons. One of these reasons is that the life of the Prophet Muhammad has now been bestowed so much holiness that he is perceived to be an ethereal entity, and therefore, people are unable to see him as example.¹ The second reason is the defense of the sunnah, wherein it is believed and dictated that the Prophet Muhammad orders predefined and invariable behaviors for given situations. However, it is known that since a forceful approach is against the nature of guidance, except in the form and magnitude of prayers, the Prophet Muhammad suggested to Muslims that there are many alternative ways and examples of living based on various situations and conditions with no contradictions between them. The companions could even act freely in terms of allowable prayers. As regards to the Qur’anic verse, “*So whoever sights [the new moon of] the month, let him fast it; and whoever is ill or on a journey - then an equal number of other days*”², the famous Islamic Scholar, Al-Shatibi cited the hadith, “*The companions journeyed together with the Messenger of Allah. Some of them did salah in the fully extended version, some of them shortened it. Some of them fasted and some did not. No Muslim condemned another.*” (Al-Bukhari, Savm 37; Muslim Siyah 95-100), suggesting that the Prophet Muhammad left the sahabah free to worship in their own ways and therefore, the sahabah did not have to imitate the Prophet.

¹ For detailed information, see: Mustafa İslamoğlu, *Üç Muhammed*, Denge Pub., Istanbul, 2000.

² Qur’an, 2: 185.

A third reason is that, some Muslim orientalist, albeit small in number, think of the Prophet as merely an intermediary, or the famous concept of a “postman”, who brought the Qur’an to people and then left. This way of thinking has less impact these days, but it can still be thought of as an obstacle for contemporary Muslims to rightfully benefit from the sunnah. Due to such reasons, the sunnah and the guidance of the Prophet Muhammad are misunderstood or raised to an ethereal level which is impossible to take as an example, therefore rendering them impractical.

The common mistakes in Islam, which hinder understanding and defining the sunnah, is another problem which further adds to the already established problems. Maybe the most significant problem among these is the belief that the only resource that can be used when establishing the sunnah is written in the hadiths. A critical outcome of this mistake is the ignorance towards the dynamic and flexible nature of the Prophet Muhammad’s social and individual guidance. This inevitably led to believing that respected interpretations were deemed to be the sunnah, therefore giving rise to a static understanding of guidance. Evaluating this situation in terms of either a Prophet’s Guidance or the principles of modern Psychological Counseling and Guidance generates a contradiction,³ because the most important principle of guidance is to guide a person while taking the conditions of their environment into account.

Another common mistake that stems from this, in terms of defining the sunnah, is overlooking the background conditions of the hadiths, which leads to a superficial interpretation. For some canonists or reverends, this results in the belief that the interpretation of a hadith is of a binding nature for every Muslim. At this point, it is a problem when the hadith is simplified down the “quoted” part, which is believed to be the words directly coming from the Prophet, and then is believed to be grounds for the binding interpretation of it. Some records, which were interpreted in the area of fiqh, also prevent revealing the true purpose of the sunnah. Hadiths are regarded as legal content and are simplified down to provisions which start with, “The Prophet said that ...”, just like what happens in courtrooms before witnesses. Therefore, for such people, the sunnah became no more than static truths, and were consequently turned into a compilation of prescriptive provisions. Therefore, no information was provided as to where, under what conditions and towards what group or age of people the references in the texts were made, and even if there was such information, the authorities who interpreted these hadiths did not pay much attention to them and only focused on the main idea in the text. This caused, and is still causing, critical problems. What is more, the science of the hadiths must take into account not only the occasion where the Prophet Muhammad said certain things, but also the reason and the principle

³ For detailed information regarding the principles of guidance, see: Yeşilyaprak, Binnur, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri, Gelişimsel Yaklaşım*, 2003.

which was taken into consideration.

The main problem regarding the comprehension of the sunnah is not only that the sunnah is based on an insufficient amount of resources or an inconsistent array of narratives, but also that there are not enough studies for the methods employed in determining and administering the sunnah. However, there have always been Islamic scholars and philosophers in the history of Islam who focused on the purposes of and the wisdom behind the events and statements in the hadiths, rather than the literal meaning of them. These individuals aimed to use the hadiths to determine greater principles and rules, rather than extracting individual provisions out of them. The fact that the first generation of fiqh scholars put forward the methods of fiqh rather than fiqh itself, seems to be related. The history of Islam has been witness to thorough studies in this area, but these studies are due to be refreshed today. Therefore, within the context of determining the sunnah and interpreting the Qur'an, the interpretations of the sunnah, which abandon the holistic view of Siyer-i Nebi; reasoning based on logic; and taking real life conditions into account, beside the science of the hadith and its history, damage the integrity and wisdom of the sunnah.

The Qur'an directs Muslims to see the Prophet Muhammad as an example, a guide, or in the words of philosophers of education, a role model. This shows the importance of the sunnah, which is an indicator of the extent of piety for a Muslim and establishes the principles of becoming a good person and Muslim. However, contrary to belief, the sunnah is not a given and it is a resource which must be revealed through extensive effort, and which should also be updated, at least in terms of wording, in every age. If we were to liken the sunnah to a field of crops, we should be able to conclude the fact that however fertile the soil may be, we would still need to process it so it is ready for plantation. The determination and administration of the sunnah work in this way. Therefore, the efforts to determine the sunnahs seem to be complete thanks to Sahih al-Bukhari and Sahih Muslim, and it is not quite right to look at the situation from this angle. When it comes to the difference between the concepts of the hadiths and the sunnah, it is also evident that there is more work to be done in this area. So, we can shed light on this situation by studying these very concepts.

II. The Hadiths and the Sunnah

The literal meaning of 'sunnah' is a way or conduct, good or bad.⁴ Technically, the sunnah is about words, attributes and behaviors of the Prophet Muhammad and covers his acknowledgements, behavior, attributes, outfits, eating habits, etc. throughout his life. The difference between the hadiths and the sunnah is of critical importance. Being the richest resource for determining the sunnah, the

⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, p. 10.

hadiths literally mean rather *word, narrative and instruction*. The technical definition of 'hadiths' is a compilation of words, behaviors or attributes of the Prophet, which is used to determine the sunnahs, comes in through a chain of oral or written narratives and is then investigated in terms of its reliability using certain scientific criteria. Another field of science which is used to determine the sunnahs is Siyer-i Nebi, which is a biography of the Prophet Muhammad covering his life as a whole. Siyer-i Nebi is also mainly informed by the hadiths and the science of history, but it also contributes back to them. These two, namely the hadiths and Siyer (prophetic biography) then combine to constitute a very important resource which can be used to determine the sunnahs.

One cannot encounter the term "sunnah" in the Qur'an in its technical sense. We can only read about the sunnahs of other societies or groups as a way to learn about their routine life. It appears that in the Qur'an, the concept "*hikmat*" (*wisdom*) was used in the place of 'sunnah'. Coming from the Arabic root, "*hakeme*", hikmat means to "*cleanse mischief and obtain goodness, adjudge and ensure.*" Interpreting verse 169 of Al-Baqarah which is, "*Allah bestows hikmat to whomever He wishes, he who is bestowed hikmat is also given much benevolence and only the pure minds understand this, and take this as example*", the famous glossator Muhammed Hamdi Yazır explains hikmat as follows: "*Accuracy in words said and deeds done, science and practice, science and fiqh, knowing and understanding the meaning of objects, contriving Allah's orders and practices, keeping objects well organized, taking Allah's morals as an example for the self, thinking about Allah's orders, the regularity of religion and the world.*" These two explanations are consistent with each other.

Al-Tabari, a renowned scholar of Islam, defined the concept of *hikmat* in the Qur'an as, "*the whole which consists of the science of religion (fiqh), wit and true words*". Beyzai described hikmat as, "*the "perfection of the human soul by mastering theoretical sciences and doing as good deeds as possible."*⁵ Scholars of Islam have not reached a consensus in terms of describing the concept of hikmat. However, according to Süleyman Ateş, the majority of these scholars believed hikmat to be deep and useful information, which is related to cause and effect and which inevitably translates into action.⁶

The concept of *hikmat* is used together with the word *kitap* (*book*) in many places in the Qur'an and is bestowed as a gift by Allah to the prophets. In short, it is evident thanks to confirmation from the Qur'an, that hikmat was given to the Prophet Muhammad, just like other prophets. However, hikmat must be something different from the Qur'an, as *the Book* and *hikmat* are said to be two things. The Book is the Qur'an, but then, what is being pointed out by the concept of hikmat? This is indeed a meaningful question. Al-Shafi'i interpreted the phrase of, "*book and*

⁵ *İslam Ansiklopedisi*, "hikmet" article, M.N. E.

⁶ Ateş, *Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali*, p. 44, footnote.

hikmat”, which is mentioned in eight distinct places in the Qur’an, as *the Qur’an and the Sunnah*. In this sense, the phrase, “... teach you the Book and Hikmat”, in the section, “Allah, the Exalted and Glorious, sent his prophet to you for He wants to protect you from harm and teach you the Book and Hikmat”, should be interpreted as “... teach you the Book and the Sunnah” in Al-Jumu’ah, verse 63. Let us ask again: Why use expression, “Book and Hikmat” instead of, “Book and Sunnah?” The answer to this question is hidden in the meaning of the word “hikmat”, so we need to focus on this word. The sunnah is described as, “the concept of hikmat mentioned in the Qur’an”, which is interesting as it demonstrates that guidance can only be delivered through hikmat. Thus, trying to understand why the concept in the Qur’an, which points to the sunnah, is described as “hikmat”, will have a defining role in shaping our perception of the sunnah. In this sense, hikmat is not knowledge or action bestowed only upon the Prophet Muhammad. We need to interpret statements in the Qur’an such as, “We bestowed hikmat on Luqman”, and the fact that descendants of Abraham are bestowed with hikmat, as a sort of sunnah. Therefore, the most convenient phrase to express the sunnah would be, “A Prophet’s Hikmat.”

III. A Prophet’s Hikmat

If we take into consideration the meanings of hikmat such as justice, science, prophecy, commanding a fine understanding of religion, acting as required by science, perfect mind, true words and divine knowledge⁷, it then can be understood that all of these concepts are almost synonyms of hikmat. So, when we replace the word *sunnah* with *hikmat*, then a prophet’s hikmat becomes the phrase which reflects all the actions of a prophet and in turn reflect the spirit of the Qur’an, and are in line with the Qur’an’s provisions. We can only understand this through a thorough study of the lifestyle that is inherited to us from him. This act of comprehension requires a considerable effort, which will also deliver the main principles of Islamic hikmat. Therefore, it seems more suitable to deem hikmat as a second source of knowledge, directed to practical administration of the revelations. We also encounter hikmat as a sort of knowledge given in some verses of the Qur’an for cleansing of the soul; this can be construed as a gateway to Islamic mysticism.

A careful study of the history of Islamic philosophy will reveal that since the very beginning, Muslims have been split into two groups, one of which approaches the premises of understanding the Qur’an and interpreting the hadiths, which are records of the actions of the Prophet, in terms of hikmat, and the other interprets these two resources purely based on wording. In this sense, ‘Umar represented the first approach, while his son Abdullah ibn Umar represented the second approach. Similarly, some companions such as Ali and Aisha considered the hikmat

⁷ Önal, Mehmet, İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi, *Flsf*, no: 3, 2007-Bahar, p. 148. (145-154)

underlying the Prophet Muhammad's behaviors, that is, looking at the *why* of his behaviors rather than the *how*, adopters of the opposing thought only focused on what he did. Therefore, in the words of Mehmet Görmez, the latter group adopted an approach based on wording when interpreting the hadiths, and a formalistic approach when interpreting the sunnah.⁸

As a reflection of this difference, Islamic sects and Muslim scholars were also split into two groups, one of whom advocated that Muslims must take the Prophet as an example in everyday practice, while the other group took another approach, which is the belief that there is a limit to how much the Prophet can constitute an example and the examples should be limited to religious matters. A hadith to prove this approach is provided in the following words of the Prophet Muhammad, *"I am a mere human being too. When I order you to do something about religion, obey it. But when I order you to do something out of my own opinion, at that moment, (you shall know that) I am a mere human being too"* (Muslim, Hadith No. 5831). According to these accounts, the sunnah consists of all the actions of the Prophet Muhammad but not all of these sunnahs are binding. The binding parts of these sunnahs are the moral principles which constitute the religion and the main purpose of this religion, and the essence of which are also found in the Qur'an. After all, religion and morals are the two main pillars of law.

However, the persistence about the sunnah at this point manifests itself in the principles underlying individual cases, rather than these cases themselves. For this reason, in the sense that the sunnahs are based on principles, Islamic law has always been dynamic in nature and has been able to generate solutions adapted to changes in every time and place. In that case, Muslims should devote extensive effort to determining these religious and moral principles, which we can qualify as a prophet's hikmat, and then commit to these principles in their lives. Another piece of evident pointing to the fact that the prophets' sunnah is based on hikmat is that when evaluating events, prophets always adjusted their approach to the people based on the knowledge, manners, comprehension abilities and individual differences of these people. For example, when asked for advice, the Prophet Muhammad always suggested behaviors that fit the conditions the person is in, and their needs, and addressed them with an approach which was easy enough for them to understand. Despite the linguistic differences, the common people and the elite described the same truths. The moral side of this wise approach is that the Prophet put the principle of justice at the core of all of his behaviors, whether as an individual or a statesman. This virtue of the Prophet was observed on many occasions, both before and after he became a prophet, where he was consulted to resolve contradictions between people. An example to this, when he became the leader of Muslims after establishing the City State of Medina, he was also consulted

⁸ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metot Sorunu*, p. 46-47.

to referee, as a member of the high court, in the conflicts between other groups. He imposed penalties on guilty people in ways prescribed by religion or tradition, but never violated their individual rights since they were human beings. He was careful to uphold individuals' human rights by respecting this principle as much as humanly possible while imposing penalties on a guilty individual, and also continued his relationship with that person after they served their penalty. These all point to a guidance based on hikmat. Therefore, we also need to interpret his sunnah within the context of his style of guidance, which is based on hikmat. The expressions, "A Prophet's Guidance" and "A Prophet's Hikmat" can be used as meanings of sunnah, for the purpose of explaining this truth.

IV. A Prophet's Guidance

As described in the Qur'an, prophets were chosen among people and had humane attributes in that they needed to feed themselves and explore their surroundings.⁹ However, the fact that they were chosen and defined as recipients of revelations elevated them to an exemplary and 'guide' status, and gave them a responsibility of guidance based on hikmat. All the efforts of the prophets are for the realization of happiness in the world and in the afterworld, which is the ultimate goal of humanity. Therefore, guidance in religions is only possible through prophets and scholarly people who follow in the prophets' footsteps. On the other hand, prophets are social reformists and keepers of truth, besides being individual guides.¹⁰

One of the most important reflections of the prophets' guidance is their tolerance towards diversity. For this very reason, they treated followers of other religions with tolerance, and let them live in the Islamic state as long as they did not openly oppress or commit injustices or treason in times of war. This principle then became a tradition which extended into other Muslim countries and survives to this very day. This is the very reason many religions and sects have been able to survive in the Islamic world. Prophets took great care to be merciful, patient and polite in their behaviors, and they always became exceptional leaders with their societies. These attributes separated the prophets from other social leaders. The individual and social guidance of the Prophet Muhammad was based on certain hikmat principles. The most important of these principles was practicing what is stipulated in the revelations, setting people free in areas of life whereupon religion does not stipulate any orders or prohibitions, acting as a facilitator, paying regards to individual differences, respecting human rights, being tolerant of other groups'

⁹ *Qur'an*, 14: 11; 18: 110; 41: 6.

¹⁰ For detailed information regarding a prophet's guidance, see: Mehmet Önal, *Bireysel Rehberlik Yönüyle Hz. Muhammed*, Bilsam Pub., Malatya, 2015, p. 45.

beliefs, respecting the emotional sides of people, and being merciful, patient and polite.¹¹

This all goes to show that prophets did not just convey the revelations to people, they also guided them as to how to act as prescribed by these revelations, which we define as “sunnah” in our day. Since prophets were trustworthy individuals, they were consulted about almost anything in their lifetimes, and for this reason they served as ‘psychological counsels’ too (if we are to define them by today’s standards). Especially when we say, “their simplicity and intellectual standing made prophets natural social leaders”, this is saying that they served to fulfill hikmat. Therefore, we can say that the sunnah is a sum of actions done on the basis of hikmat. A majority of political, national and social activities, which were done on this premise, were shaped according to these very acts of guidance of the prophets and have survived to this day. Because prophets tried to show people the ways to live better and happier in a polite and kind way and without hurting them, and the people with these attributes are almost always called “wise” and a “person of hikmat” in any society.

The last of the prophets, the Prophet Muhammad, must be taken as a religious, as well as a global leader, and his actions must be interpreted as hikmat. Looking at some verses on conveyance, to which he was the receiver, and his own practice, it is possible to define a conveyor as a person who is not an offender and not harsh in their manners, is smooth-spoken, solemn, has a strong character, offers sensible ideas, tries to convince others in the most appropriate way, and instills trust.¹² This clearly means to act with wisdom (with hikmat) and this is how the sunnah, as a whole, must be defined. In the Qur’an, Allah addressed the prophets, and through them all Muslims, as follows: “*That time you treated them softly, for mercy was given to you by Allah. If you were rough and strict, they would have dissolved. Then forgive them; pray that they would be forgiven; consult them for business matters...*”, which is a suggestion of universal guidance. The Prophet Muhammad carefully practiced this principle during his leadership of Muslim society, and also when inviting people to Islam. Instead of a hard and imitating demeanor, he always possessed gentle, polite and affectionate attributes and was sensitive not to embarrass or hurt the people he spoke to. He demonstrated countless exemplary attributes and behaviors which even gained appreciation from his enemies.

The fact that prophets held firm stances against disturbances of social and moral rules, fought against the deterioration of society in many ways, and through this fight, strived to resolve individual and social problems, is another indication that they carried this responsibility of prophets’ guidance, or hikmat. Therefore, prophecy in the eyes of Muslims is hikmat, grace and benevolence which comes

¹¹ Önal, Mehmet, Peygamberi Hikmetin Ana İlkeleri, *Bilge Adamlar*, no: 27, 2011, p. 89-90.

¹² Çelik et. al, *Üsve-i Hasene*, v. II, p. 35, 36.

from Allah.

The very first thing to be done for the purpose of proving the guidance of the Prophet Muhammad is to re-evaluate the readings of the Qur'an and the hadiths within the context of hikmat. The resources provided by Siyer-i Nebi and the science of history must also be made use of. Because in order to understand the acts of guidance of the Prophet Muhammad, his social relations, daily actions, attributes and behaviors and other overlooked details of his life must be carefully studied. The holistic dimension of his life are overlooked, which results in contradicting actions being narrated in the hadiths.

In short, it is of critical importance, in terms of bringing integrity to the perception of Islam, to start from verses which are related to, or which point to the guidance of the Prophet Muhammad, then use hikmat to determine sunnah, which is an explanation of the Qur'an and a practice of theoretical information, and then turn back to the Qur'an to understand it. The knowledge and awareness of the sunnah, to be obtained through the hadiths, will always carry us to hikmat. Otherwise, the divine purpose of the Qur'an will be difficult, and at times, impossible to understand. Likewise, the sunnah is impossible to understand without the Qur'an either. This means that however true, all hadiths, without exception, are based on a particular provision in the Qur'an. For this very reason, the hadiths, which are the carriers of the sunnah, cannot be evaluated as free from the Qur'an.¹³

V. Conclusion

The greatest misconception of Muslims today, is the belief that the completion of the hadiths have finalized and anchored the sunnah. The sunnah, a practice of the Qur'an in a sense, can only be complete using the Qur'an, the corpora of the hadiths, the works of Siyer-i Nebi, the knowledge gained from the science of history, logical thinking, considering real life conditions and other fields of religious science. Moving forward from the resources mentioned above, the determination, updating and adjusting to our age of the sunnah is the most significant issue Muslim intellectuals are facing today.

In order to attract attention to and create awareness of the resolution of this problem, the first step is to refer to the arbitration of the Qur'an and look at the sunnah through the frame of hikmat. Looking at the resources which catalyze the determination of the sunnah, will prove that the theoretical foundation of a prophet's hikmat comes from the Qur'an. Therefore, the essence and principles of the Islamic world view are based on this first source, which is the Qur'an. As a matter of fact, according to most Muslim scientists, the concept of "*hikmat*" in the expression of, *Book and Hikmat* in the Qur'an is nothing other than sunnah, which is

¹³ Hatipoğlu, Nihat, *Hiz. Peygamber'le İslâm'ı Doğru Anlamak*, p. 244.

of a dynamic nature and is flexible enough adapt to the conditions of every age. Also defined as a prophet's hikmat, the sunnah is also rich in terms of meaning, in that it involves the fundamental principles of original Islamic thought and culture.

Looking at the sunnah within the context of hikmat, or describing the sunnah as a prophet's hikmat, will adjust the concept of *prophet* from an example to be imitated, to an example to be understood. The dynamic aspect of the Islamic world view is based on this foundation. People who research Islam and then attribute to it nothing more than wars and the administration of certain rules, have overlooked the prophet's hikmat, knowingly or unknowingly, and failed to penetrate this deep-seated power of Islamic hikmat.

Acting in line with the Qur'an, the Prophet followed the way of morality, worship and law after belief, which also happen to be the priorities of Islam. The Prophet followed these priorities in establishing principles of belief, morals and worship, followed by a legal system, which reflects the fundamental perspective of Islamic hikmat in terms of content, while also employing the basic attributes of a prophet's guidance. Such an approach will lead Muslims to a prophet's hikmat and a prophet's guidance.

REFERENCES

- Ateş, Süleyman, *Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali*, Kılıç Kitabevi, İstanbul, n.d.
- Çelik, Ömer, Mustafa Öztürk ve Murat Kaya, *Üsve-i Hasane*, Erkam Pub., İstanbul 2004.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metod Sorunu*, Diyanet Vakfı Pub., Ankara 1997.
- Hatipoğlu, Nihat, Hz. *Peygamber'le İslâm'ı Doğru Anlamak*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.
- *İslam Ansiklopedisi*, MEB.
- İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, Denge Pub., İstanbul, 2000.
- Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Pub., Ankara 1977.
- Önal, Mehmet, "İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi", *Flsf*, no: 3, 2007-Bahar, (145-154).
- Önal, Mehmet, "Peygamberi Hikmetin Ana İlkeleri" *Bilge Adamlar*, no: 27, 2011, (84-91).
- Önal, Mehmet, *Bireysel Rehberlik Yönüyle Hz. Muhammed*, Bilsam Pub., Malatya, 2015.

- Al-Shafi'i, Muhammed b. İdris, *ar-Risale*, (translated by Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Diyanet Vakfı Pub., Ankara, 1996.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili, (Elmalı Tefsiri)*, Çelik Şura, İstanbul, n.d.
- Yeşilyaprak, Binnur, *Eğitimde Rehberlik Hizmetleri, Gelişimsel Yaklaşım*, Nobel Pub., Ankara, 2003.

النظر إلى السنة بمنظار الحكمة*

أ.د. محمد أونال

جامعة إينونو - كلية الفنون والآداب؛ قسم الفلسفة: onal.mehmet@inonu.edu.tr

الخلاصة:

للسنة في الثقافة الإسلامية دورٌ ملزمٌ سواءً في فهم القرآن أم في فقه جوهر الدين. لهذا فإنَّ تحديد السنّة- إذ ليست ذات متن قطعي كالقرآن- مهمٌ جدًّا. ولتحديد السنة لا تكفي العودة إلى الأحاديث فقط، بل تجب الاستفادة من علوم ومجالات معرفية كثيرة منها القرآن - وهو على رأسها - والسنة والسيرة والكلام والتاريخ والعلوم الطبيعية والمنطق والفلسفة. ولهذا فإن العلوم المذكورة ينبغي تحصيل معظمها بالتوازي وليس بتقديم بعضها أو تأخير.

ومن المهم جدًّا في ساحة العلوم الإسلامية تحديد السنّة، ولكن من المهم بالقدر نفسه على الأقل أمرٌ آخر وهو انعكاس السنّة على حياة المسلمين.

يرى علماء المسلمين أن السنّة تعطي المعايير الأساسية للمسلم الجيّد والإنسان الجيد. فالهدف من كتابة هذه المقالة أن نجعل السنّة مفهومةً وقابلةً للتطبيق بالاعتماد على مصطلح «الحكمة» الوارد في القرآن الكريم. وبالنظر إلى السنّة على أنها الحكمة سيمكن رؤية البُعد الفاعل فيها والمرن. وانطلاقاً من هذه الفكرة الجديدة فإن مصطلحي: «الحكمة النبوية» و«الإرشاد النبوي» سيُجلبان هذه المناقشة.

الكلمات المفتاحية: السنّة، الحكمة النبوية، الإرشاد النبوي، الحديث، القرآن الكريم

SÜNNETE HİKMET NAZARIYLA BAKMAK

Özet

İslami literatürde, hem Kuran'ın anlaşılması hem de insan hayatı için dinin özünün kavranmasında Sünnetin belirleyici bir rolü vardır. Kuran kadar çok net bir metne sahip olmayan Sünnetin tespiti, bu yüzden çok önemlidir. Ancak Sünnetin tespiti için sadece hadislere başvurmak yetmez aynı zamanda başta Kuran olmak üzere, Siyer, Kelam, Tarih, Doğa Bilimleri, Mantık ve Felsefe gibi pek çok bilim ve bilgi alanından yararlanmak gerekir. Bu yüzden, adı geçen bu ilimler mutlak bir öncelik sonralık sırasıyla değil çoğunlukla paralel bir biçimde tahsil edilmelidir. İslami ilimler sahasında Sünnetin tespitine çalışmak çok önemlidir, ancak en az onun kadar önemli olan bir diğer husus da Sünnetin Müslümanın hayatına yansımasıdır. Müslüman âlimlere göre, Sünnet, iyi bir insan ve iyi bir Müslüman olmanın temel ölçütlerini verir. İşte bu makalenin yazılış amacı, Kuran'da geçen "hikmet" kavramına dayanarak, Sünneti anlaşılır ve yaşanabilir kılmaktır. Bu sayede, Sünnete bilgece bakarak onun dinamik ve esnek boyutunu görmek mümkün olacaktır. Bu yeni bakış açısından hareketle, "peygamberi hikmet" ve "peygamberi rehberlik" kavramları tartışmayı aydınlatacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, peygamberi hikmet, peygamberi rehberlik, hadis, Kuran-ı Kerim

* هذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Sünnete Hikmet Nazariyla Bakmak" التي نشرت في العدد السابع والثامن من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (محمد أونال، النظر إلى السنة بمنظار الحكمة، ديسمبر ٢٠١٨، العدد: ٨٠٧، ص ١٧٥-١٨٦). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

WISELY LOOKING TO SUNNA

Abstract

In the Islamic literature, there is a decisive role for the Sunnah in both the understanding of the Qur'an and in the grasp of the essence of religion for human life. Thus, the determination of the Sunnah, which does not have a clear statement like the Qur'an, is very important. However, for the determination of the Sunnah, it is not enough to apply only to the hadiths. At the same time, it is necessary to use various science and knowledge such as the Qur'an, Siyer, Kelam, History, Natural Sciences, Logic and Philosophy. Therefore, these mentioned sciences should be collected in a parallel form, not an absolute priority order. It is very important to determinate the sunnah in Islamic science, but at least as important as it is the reflection of Sunnah on the life of the Muslim. According to Muslim scholars, Sunnah gives the basic measures of being a good person and a good Muslim. The aim of this article is to make the Sunnah understandable and livable based on the concept of "wisdom" in the Qur'an. At this point, the Sunnah will be able to see its dynamic and flexible dimension by wisely looking. From this new point of view, the concepts of "prophetic wisdom" and "prophetic guidance" will illuminate the debate.

Keywords: Sunnah, prophetic wisdom, prophetic guidance, hadith, Quran

١- المدخل:

في الإسلام، كما في الأديان الإبراهيمية الأخرى، لا يمكن فهم كلام الله وتطبيقه وتحديد أركان الإيمان وعمل العبادات ورسم الإطار العام للأخلاق والحياة اليومية إلا بالإرشاد النبوي. لا خلاف حقيقياً في عالمنا المعاصر بشأن قبول الإرشاد النبوي وأهميته، ولكن ليس هناك دراسات جادة في: كيفية فعل ذلك، وأي الطرق التي ستنعمل في تقديم الإرشاد؟ ومن باب أولى: لا دراسة حول كيفية عكسه على التربية لإنشاء عالم القيم والمعنى لتنشئة الشخصيات المسلمة، ولهذا ينبغي أن يسأل هذا السؤال: كيف يجوز ألا يستطيع المسلمون في عصرنا الاستفادة في العملية التربوية من هذه الأسوة بالمعنى الحقيقي، وألا يستفيدوا حقيقةً من هذا المرشد؟! وفي الوقت الذي لا يعرف فيه بعض المعروفين في موضوع الدعوة إلى الإسلام وبعض المثقفين كيف سيتعاملون مع هذه المشكلة، هناك قسم ليس مدرراً للمشكلة أصلاً.

كما أشار السؤال آنفاً: هناك أكثر من سبب لعدم قدرة المسلمين في عصرنا على الاستفادة بحق من قدوة أو مرشد كهذا. أول هذه الأسباب: رفع سيدنا محمد ﷺ إلى مرتبة وكأنه ملك لا يمكن اتخاذ قدوة، وذلك نتيجة إعطاء حياته ﷺ قدسية مغالية^(١).

والسبب الثاني: هو الدفاع عن مفهوم السنة ذي شكلٍ أحاديٍّ تراثيٍّ يتمثل في التصرفات التي تظن وتدافع عن نمط سلوكيٍّ واحدٍ لا يتغير لسيدنا محمد ﷺ تجاه حالةٍ محددةٍ أو واقعةٍ، وتفرضه على الناس. ذلك، ومن المعلوم أن النبي ﷺ قدم طرقاتاً للمسلمين، واقتراح، فيما عدا البعد الظاهري للعبادات، أمثلةً من العيش

(١) لمعلومات تفصيلية أكثر يُنظر: Mustafa. İslamoğlu, Üç Muhammed, Denge Yayınları, İstanbul, 2000.

متنوعة تحوي بدائل، وإن لم تكن متضادةً مع بعضها، وذلك حسب الأحوال المتنوعة والظروف. لأنّ فرض تصرف سيكون مضاداً لروح المفهوم الإرشادي. فقد كان للصحابة يتصرفون بحرية في العبادات المباحة.

ويعبر العالم المشهور الإمام الشاطبي في تفسير آية: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمْ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾ [البقرة: ١٨٥] كان الصحابة يسافرون مع رسول الله ﷺ، فكان منهم من يقصر الصلاة ومنهم من يتمها، ومنهم من يصوم ومنهم من يفطر، ولم يكن يعيب بعضهم بعضاً، ذاكراً الحديث الذي أخرجه البخاري ومسلم [البخاري: كتاب الصوم رقم: ٣٧، مسلم: كتاب الصيام رقم: ٩٥ - ١٠٠] معبراً عن أن النبي ﷺ كان يترك الصحابة أحراراً في اختيارهم وأنهم بناءً على ذلك لم يقلدوا الرسول ﷺ.

والسبب الثالث، عدا هذين السببين، وإن كان قليلاً: هو إظهار بعض المسلمين أو المستشرقين النبي ﷺ بأنه مجرد ناقل للقرآن الكريم، ومجرد واسطة نقل القرآن الكريم، وانتهت مهمته، أو بالتعبير المشهور: «مبلغ رسالة». وهذا السبب الثالث مع قلة تأثيره في هذه الأيام يمكن أن يبدو حجر عثرة مانع للمسلمين المعاصرين من الاستفادة من السنة بحق. فلأجل هذه الأسباب تُفهم سنة النبي ﷺ خطأ، أو تُجعل غير فاعلة برفعها إلى موقع حيث لا يمكن اتخاذها قدوةً.

أما الأخطاء في تحديد السنة وفهمها الكلي فهي مشكلة تزيد هذه السلبية ضرراً. ولعل أهم ذلك الظن بأن السنة هي الأحاديث المدونة كتابةً في مصدرٍ واحد. وإهمال الجانب المرن والفاعل للجانب النبوي الإرشادي للشخص والمجتمع هو نتيجة هذا الخطأ. وهذا بطبيعة الحال سبب عدّ شروح السنة، التي صارت تُعدّ صحيحة بالمعنى المطلق، هي السنة ذاتها، وأدى إلى مفهوم إرشادي جامد. وهذه الحال، سواءً نوقشت من قِبَل الإرشاد النبوي أم من قِبَل مبادئ الاستشارات النفسية المطبقة في عصرنا، فستبدو متناقضة تماماً؛ لأن أهم مبادئ الإرشاد استحضار الفرد والظروف التي في المحيط حين التوجيه.

وتبعاً للأول فإن الخطأ الآخر الشائع في تحديد السنة هو ربط شرح السنة بالمروي فقط، وغض الطرف عما وراء تلك الروايات. والظن - تبعاً لذلك - أن الحكم الذي استنبطه بعض الفقهاء أو رجال الدين ملزمٌ للجميع، فحضر الحديث بما بين إشارتي الاقتباس؛ أي بما يُذكر على أنه: «قال رسول الله ﷺ»، هو مشكلة، ثم تشكيل ذلك مستنداً للأحكام هو مشكلة أيضاً.

إنّ بعض القيود المتعلقة بالأحكام بهذا الشكل في المجال الفقهي تمنع الظهور الكامل للمقصد الحقيقي للسنة، وكان الحديث نصّ قانوني يُتناول باليد ويفسّر حصراً بالنص المذكور بقولهم «قال النبي ﷺ» وبشهادة الشهود كما في المحكمة. لذلك صارت السنة جامدة عند جماعة كهؤلاء، وتحولت إلى نصوصٍ جُمعت وقُدّمت

على هيئة صفات جاهزة، وتبعاً لذلك، فقد سبب عدم الذكر - غالباً - لمكان الخطاب وتوجهه لامرئٍ من أيِّ عُمُرٍ أو أي قومٍ وفي أيِّ ظرفٍ، وتركيزُ أهل العلم - في حين دُكر ذلك - على متن الحديث فقط، وعدم انتباههم كثيراً إلى ذلك. كل ذلك أدى وما زال إلى أخطاءٍ فادحةٍ. ولا ينبغي أن يضيف علم الحديث ذكر المناسبة التي قال فيها النبي ﷺ ذلك فقط، بل بأيِّ سببٍ، وباستحضار أي مبدإٍ قد قاله^(٣).

ليست المشكلة الأساسية في فهم السنة هي استنادها إلى مراجع قليلة، أو كونها متنوعة المحتويات، بل المشكلة قلة البحث عن طرق تطبيقها وتحديدتها من خلال هذه المصادر. رغم أنه في التاريخ الإسلامي كان دائماً هناك من علماء الإسلام الحكماء والمفكرين من نظر إلى هدف الحديث وحكمه أكثر من نظره إلى معاني الكلمات الحرفية والأحداث المعبر عنها في الحديث. وقد عمل هؤلاء على الوصول إلى مبادئ وقواعد كلية بدلاً من استنباط الأحكام واحداً واحداً من الأحاديث. ويبدو اعتناء الفقهاء في العصر الأول بأصول الفقه أكثر من الفقه متعلقاً بهذا التهج. ورغم وجود أعمالٍ جادة في هذا الشأن في التاريخ الإسلامي فإنه ينبغي تحديث ذلك وفق عصرنا. فإذن كل شرح للسنة دون أخذ النظرة الكلية التي تتيحها لنا سيرة النبي ﷺ والاستدلالات العقلية المنطقية والاتفات لواقع الحياة يُضّر بتكاملية السنة وبالبعُد الحكمي.

والمسلمون بتوجيه القرآن الكريم في الوقت نفسه قد رأوا النبي ﷺ مثلاً ومرشداً، وإذا عبرنا بلغة فلاسفة التربية، رأوه قدوةً، وهذا يُظهر عظم أهمية كون السنة مرجعاً يعطي مقياساً لتدين المسلم، ويحدد المبادئ التي يجب أن يعيشها ليكون إنساناً أو مسلماً جيداً. لكن السنة ليست شيئاً مُحدداً تماماً، بل هي، على العكس مما يُظن، ستتج بجهدٍ وسعيٍ كبير. بل هي مصدرٌ سيتجدد في كل عصرٍ وفق أسلوبه على الأقل. وفي الحقيقة إذا كنا سنشبه السنة بحقل، فمهما يكن ذا تربة خصبة فيجب أن نجعل الحقل بالعمل صالحاً للزراعة. وتحديد السنة وتطبيقها في الحياة عملٌ من هذا القبيل. والجهود في تحديد السنة، وإن بدا أنها قد اكتملت بجوامع الحديث الضخمة كصحيح البخاري وصحيح مسلم، يبقى النظر إليها بهذا الشكل ليس صحيحاً. وحين تبيان الفرق بين مصطلحي السنة والحديث سيتضح أن هذا العمل لم ينته تماماً. فإذن من الممكن أن نوضح هذا بدراسة مُصطلحي السنة والحديث.

٢. الحديث والسنة:

معنى السنة اللغوي: الجادة والطريقة الجيدة أو السيئة^(٤). وبالمعنى الاصطلاحي يشمل كل ما فعله النبي ﷺ طول حياته؛ كالأكل والشرب واللبس مما يعبر عن أقوال النبي ﷺ وأفعاله ومواقفه أو تقريراته. لكن الفرق بين الحديث والسنة مهمٌ جداً، فالحديث، وهو المصدر الأعنى لتحديد السنة، هو بالمعنى اللغوي غالباً: القول أو الرواية أو التوضيح، أما بالمعنى الاصطلاحي: فهو كلُّ أقوال النبي ﷺ وأفعاله المنقولة إلينا سواءً كتابةً أم

(٣) (٣) Görmez, Mehmet, Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metod Sorunu: ١٢٥. الصفحة

(٤) Koçyiğit, Hadis Tarihi, s. 10

شفهياً بالسند، والمُخصَّصة ببعض المعايير العلمية وفق شروط الصَّحة التي تنفع في تحديد معنى السنة. والعلم الآخر الذي ينفع في تحديد السنة هو سيرة النبي ﷺ الذي هو ترجمةٌ تشرح حياة النبي ﷺ كلها. وعلم السيرة في الأصل يتغذى من الأحاديث غالباً، ومن علم التاريخ عامَّةً، ولكنه في النهاية يضيف إليها أشياء. وهذين الاثنين: الحديث والسيرة يتحولان بتعاضدهما إلى مصدرٍ مهمٍ جداً لتحديد السنة.

لا نجد في القرآن الكريم مفهوم «السنة» بالمعنى الاصطلاحي، فنجد مصطلح «السنة» مستعملاً للتعبير عن طرائق عيش الشعوب والجماعات الأخرى. ويبدو مصطلح «الحكمة» مستعملاً في القرآن الكريم بدل السنَّة. كلمة الحكمة المشتقة من جذر (حكَم) العربي تأتي بمعنى: إزالة الفساد، وكسب الخير، والحكم، والتوثق. وقد رتب المفسر المشهور الملاحدي يازر في تفسيره للآية ٢٦٩ من سورة البقرة: ﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٣٦﴾﴾. هذه المعلومات المتعلقة بمعنى الحكمة باختصار: «الإصابة في القول والعمل والعلم والفقه، ومعرفة معاني الأشياء وفهمها، وعقل أوامر الله سبحانه وتعالى، والاختراع، ووضع الشيء في محله، والتخلق بأخلاق الله، والتفكير بأوامره، وانتظام أمور الدين والدنيا»^(٥). وهذان التعريفان منسجمان مع بعضهما.

يُعرِّف الطَّبْرِيّ -العالم المسلم المشهور- مفهوم الحكمة في القرآن الكريم بأنّه: مجموع الأقوال الصحيحة والعقل وعلم الدين (الفقه). في حين يعرفها البيضاوي بأنها: «استكمال النفس الإنسانية باقتباس العلوم النظرية، واكتساب الملكة التامة على الأفعال الفاضلة على قدر طاقتها»^(٦). وإن لم تتحد فكرة علماء الإسلام في تعريف مفهوم الحكمة، فإن سليمان آتش يرى أن معظم علماء الإسلام يُعرِّفون الحكمة بالعلم النافع العميق الذي لا يبقى في نطاق الفكر بل يتحول إلى عمل، ويكون متعلقاً بالسبب والنتيجة^(٧).

يُستعمل مصطلح الحكمة في القرآن الكريم مقترناً بكلمة الكتاب: «الكتاب والحكمة»، فيُعرض على أنّه الرحمة (الهداية) التي يهبها الله تعالى للأنبياء. وباختصار، فإن من الواضح أن الحكمة بشهادة القرآن قد أعطيت لسيدنا محمد ﷺ كما أعطيت للأنبياء الآخرين، ولكن ينبغي أن تكون الحكمة شيئاً غير القرآن، فيجب أن يكونا على الأقل شيئين حسب عبارة «الكتاب والحكمة». وبما أن المقصود بالكتاب: القرآن الكريم، فإلى ماذا يشير مفهوم الحكمة؟ وهذا سؤال مفيدٌ جداً. فسَّر الإمام الشافعي تعبير الكتاب والحكمة الوارد في ثماني مواضع متفرقة في القرآن الكريم بأنه: القرآن والسنة^(٨)، وبهذا المعنى فإن معنى جملة: ﴿وَيَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ الواردة في الآية ٢ من سورة الجمعة: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٥﴾﴾ يكون: «ويعلمهم الكتاب والسنة». ولنسأل مرة

(٥) Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c. II, s. 177-186

(٦) İslam Ansiklopedisi, "hikmet" maddesi, M.E. B

(٧) Ateş, Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali, s. 44'teki dipnot

(٨) Şâfiî, Risâle, s. 51

أخرى: لماذا قال الكتاب والحكمة، ولم يقل الكتاب والسنة؟ وينبغي التركيز على مصطلح الحكمة؛ لأن جواب هذا السؤال يختبئ في معنى كلمة الحكمة.

عُرِّفَت السنة في القرآن الكريم بأنها مصطلح الحكمة، وهذا يثير الاهتمام من جهة أن الإرشاد عملٌ ينبغي أن يُقام بحكمة. فإذن عملنا لفهم سبب الإشارة إلى السنة في القرآن الكريم بـ«الحكمة» والمقصد من ذلك سيقوم بدورٍ مهم في بناء تصورنا عن السنة. بهذا المعنى ليست الحكمة علماً أو عملاً خاصاً بسيدنا محمد ﷺ؛ فالعبارة: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ﴾ [لقمان: ١٢]. الواردة في القرآن، والحكمة التي وُهبَت لمن جاؤوا من نسل إبراهيم عليه السلام ينبغي أن نفسرها بأنها نوعٌ من السنّة. وعلى هذا فأفضل تسمية يمكن أن تُستعمل للتعبير عن السنة هي «الحكمة النبوية».

٣. الحكمة النبوية:

فإذا أخذت معاني كلمة الحكمة بعين الاعتبار: «العدالة، العلم، النبوة، الفهم الدقيق للدين، العمل بمقتضى العلم، العقل الكامل، القول الصادق والعلم الجليل»^(٩) فسيُتضح أنّها وكلمة السنة متساويتان في المعنى تقريباً. ففي هذه الحالة إذا وضعنا كلمة الحكمة مكان السنة فستكون الحكمة النبوية اسماً لجميع أفعاله ﷺ التي تعكس روح القرآن الكريم وتوافقه. وهذا علمٌ لا يُفهم إلا بدراسةٍ تفصيليةٍ عميقةٍ لنمط حياته ﷺ الذي نُقل لنا. فعملية الفهم هذه تقتضي سعياً جدياً يوضح المبادئ الرئيسة للحكمة الإسلامية، وهكذا يبدو أن تبني القول: إن الحكمة هي المصدر الثاني للعلم والتطبيق العملي للوحي سيكون أنسب. إضافة لذلك تبدو الحكمة في بعض آيات القرآن الكريم تسميةً لعلم تزكية الروح، وهذا يمكن أن يؤول بأنه نافذةٌ مفتوحةٌ نحو التصوف الإسلامي.

إذا بحثنا في التاريخ الإسلامي فسنجد منهجين مختلفين منذ العصر الأول بين المسلمين الأوائل: أحدهما يراعي الحكمة في النظر للوقائع وشرح الأحاديث التي تعبر عن تطبيق النبي ﷺ وفهمه للقرآن، وآخر يُخضع هذين المصدرين للقراءة الصارمة من خلال اللفظ غالباً. وفي هذا المعنى يمثل سيدنا عمر رضي الله عنه المنهج الأول، وأما ابنه عبد الله بن عمر فيمثل المنهج الثاني. وبعض الصحابة كسيدنا علي والسيدة عائشة كانوا يستحضرون الحكم التي وراء كل أفعال النبي ﷺ، فيتساءلون: لماذا فعل الرسول ﷺ، أكثر من سؤالهم ماذا أو كيف فعل؟، في حين كان الذين في الطرف الآخر يركزون على «ماذا فعل؟». فلهذا، وحسب تعبير محمد كورماز، فقد تصرف هؤلاء في فهم الأحاديث بلفظية وفي فهم السنة بـ«شكلية»^(١٠).

وقد كان من انعكاس هذا الاختلاف في المنهج على وجهات المذاهب الإسلامية، بل وعلى وجهات العلماء المسلمين، أن صار هنالك مَنْ يدافع عن وجوب اتباع النبي ﷺ من كل ناحية، كما صار هناك من يقولون:

Önal, Mehmet, İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi, Flsf, Sayı 3, 2007-Bahar, s. (٩)

.148 (١٤٥-١٥٤).

.Görmez, Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metot Sorunu, s. 46-47 (١٠)

إِنْ كَوَّنَ النَّبِيُّ ﷺ لَنَا قُدُورَةً لَهُ حُدُودٌ، وَهُوَ مَخْصُوصٌ بِالشُّؤُونِ الدِّينِيَّةِ. والحديث: «إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ، إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِنْ دِينِكُمْ فَخُذُوا بِهِ، وَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِنْ رَأْيِي فَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ» [صحيح مسلم رقم: ٥٨٣١] دليل على رأيهم هذا. ويرون أن السنة: كل ما فعله النبي ﷺ، ولكن ليس كل ذلك سنناً مُلزِمةً. والمُلمزم من ذلك هو المبادئ الأخلاقية التي شكلت هذا الدين وأهدافه، وجوهر ذلك موجودٌ في القرآن. وبطبيعة الحال فالدين والأخلاق يشكّلان المصدر الأساس للقانون في الوقت نفسه.

لكن نصوص السنة هنا لا تظهر نفسها في كلِّ من الوقائع، بل تُظهر نفسها بالمبادئ التي خلف كلِّ من هذه الوقائع. ولذلك حين فهمنا السنة مرتبطةً بالمبدأ استطاع الفقه الإسلامي إيجاد حلولٍ مناسبةٍ للمتغيرات في كلِّ زمانٍ ومكانٍ، واتصف بالفاعلية دائماً. فإذاً يجب على المسلمين بذلَّ جهدٍ كبيرٍ لتحديد هذه المبادئ الأخلاقية والدينية التي يمكن أن نتبناها على أنها الحكمة النبوية، ثم أتباع ذلك في حياتهم. والدليل الآخر على أن سنن الأنبياء تستند إلى الحكمة تعاملهم مع الأشخاص آخذين دوماً بالاعتبار قدرة الناس على الفهم والفروق الفردية والعلم والآداب الاجتماعية حين تقييم الوقائع. فمثلاً كان سيدنا محمد ﷺ يوصي من طلب منه النصيحة بأفعالٍ مناسبةٍ للظروف والاحتياجات، ويتكلم معه بأسلوبٍ يناسب استيعابه وقدرته على الفهم. لكنه رغم اختلاف الأسلوب قد شرح الحقائق نفسها للخاصة (المثقفين) والعامّة. وأما البعد الأخلاقي في هذا التصرف الحكيم فقد ظهر في جعله مبدأ العدالة أساساً في جميع تصرفاته، سواء وهو فرداً أم رجل دولة. ولأجل ميزته فقد حُكِّم في خصوماتٍ عدةٍ قبل النبوة وبعدها. فمثلاً بعد تأسيس دولة المدينة المركزية رجعت إليه الجماعات الأخرى على أنه محكمةٌ عليا في النزاعات التي بينهم مع كونه قائد المسلمين. وقد طبّق العقوبات المأمور بها شرعاً أو عرفاً على أولئك المجرمين، ولكن دون أن يُحِلَّ بحقوقهم الشخصية التي هي مقتضى إنسانيتهم. بل قد أظهر اعتناءً بحقوق الإنسان، فاهتم اهتماماً عظيماً بهذا المبدأ في تطبيقه العقوبة القانونية على من ارتكب ظلماً، واستمر بعلاقاته الطبيعية مع المجرمين الذين نالوا عقابهم. هذا كله يشير إلى إرشادٍ يعتمد على نوعٍ من الحكمة. فإذاً، يجب أن نقرأ نحن سنته على أنها نوعٌ من الإرشاد المعتمد على الحكمة. من الممكن أن يُستعمل تعبير: الحكمة النبوية والإرشاد النبوي بمعنى السنة.

٤. الإرشاد النبوي:

بتعبير القرآن فقد أُرْسِلَ الأنبياء مختارين من بين البشر، وهم يأكلون ويشربون ويتنزهون، ولهم خصائص بشرية كالآخرين^(١١)، ولكن كونهم مختارين ومخاطبين بالوحي جعلهم شخصياتٍ إرشاديةٍ، وحملهم مسؤولية إرشادٍ يعتمد على الحكمة.

إن جهد جميع الأنبياء هو تحقيق السعادة في الدنيا والآخرة، الذي هو غاية الأهداف التي يصل إليها الناس ومرجعها. ولهذا فإن الإرشاد الديني لا يتحقق إلا بواسطة الأنبياء أو العلماء الذي يسلكون سبيلهم.

(١١) القرآن الكريم: إبراهيم: ١١، الكهف: ١١٠، فصلت: ٦.

ومن ناحية أخرى، فإن الأنبياء ليسوا مرشدين شخصيين فقط، فكلٌّ منهم في الوقت نفسه هو رائدٌ في الدفاع عن الحقيقة والإصلاح الاجتماعي^(١٢).

وواحدٌ من أهم انعكاسات الإرشاد النبوي تحمُّلهم للاختلافات، ولهذا فقد تعاملوا دائماً مع أتباع الديانات الأخرى بتسامح، والحقُّ أنهم سمحوا لهم بالعيش أحراراً داخل الدولة الإسلامية ما داموا لم يرتكبوا جريمةً خيانيةً في الحرب، ولم يسرقوا أو يظلموا صراحةً. وبسبب تحول هذا المبدأ إلى تقليدٍ تكوَّن منهجٌ من التسامح في البلاد ذات الشعوب المسلمة. ولهذا فقد استمر حتى الآن وجود أديانٍ ومذاهبٍ كثيرةٍ في هذا الجو من الحرية في البلاد في الإسلامية. صار النبي ﷺ الرائد والمرشد الشعبي الاستثنائي الرحيم جداً، الذي أبدى اهتماماً بالتعامل بصبرٍ ولطفٍ. وفي الحقيقة حين تقاس صفته هذه بقيادة الشعوب الأخرى ورؤاها نجدتها مميزةً جداً، خاصةً أن سيدنا محمداً ﷺ كان يعتمد على بعض مبادئ الحكمة الأساسية في الإرشاد الفردي والمجتمعي. وكان من أهم تلك المبادئ تطبيق ما أمر به الوحي عملياً، وترك الناس أحراراً في مجالات الحياة التي لم يردَّ فيها أمرٌ شرعيٌّ أو نهيٌّ، والتيسير في الدين، ومراعاة الفروق الفردية، والعدل والالتزان، ومراعاة حقوق الإنسان، ومعاملة أتباع الأديان الأخرى بتساهلٍ وعدم إهمال الجوانب العاطفية للناس، والرحمة، والصبر، واللطف^(١٣).

هذا يعني أنهم لم يكتفوا بإيصال الوحي للناس، بل قدموا الإرشاد الذي يبين كيف سيطبَّق هذا الوحي عملياً، ونحن نعرِّف هذه الخدمة في عصرنا بأنها السنة. لقد استُشير الأنبياء في حياتهم في كل أنواع الموضوعات؛ لكونهم أشخاصاً موثوقين، لذلك من الممكن أن نقول: إنهم قدموا في الوقت نفسه ما نسميه في عصرنا: خدمة الإرشاد النفسي. وحين نقول: «الأنبياء بتصرفاتهم الخالصة والسهلة هم رواد الشعوب» نكون قد عبرنا أنهم قدموا هذه الخدمات بحكمة. فيمكن أن نقول: إن السنة هي كلُّ عملٍ بحكمة. وتبعاً لذلك، من الممكن أن نقول: إن جزءاً كبيراً جداً من الأنشطة السياسية والوطنية والاجتماعية المتنامية قد أخذت شكلها من أعمال الأنبياء الإرشادية الأساسية ووصلت إلى يومنا. لأن الأنبياء قد بينوا للناس طرق الحياة الأكثر سعادةً وهناك بالقول الحسن دون تعنيفٍ ولا إهانة. ومن المعروف أن صفات من يمثلون هذا الطَّبَّع في كل مجتمع تقريباً هي الحكمة.

ينبغي أن تُدرس حياة سيدنا محمد ﷺ آخر الأنبياء على أنه مرشدٌ دينيٌّ ودنيويٌّ، وينبغي أن ينظر إلى أفعاله بمنظار الحكمة.

وبالنظر إلى الآيات المتعلقة برسالته التي خوطب بها، وإلى تطبيقاته هو نفسه ﷺ من الممكن تعريف الداعية بأنه: البعيد عن الشدة والغلظة، عذب اللسان، رزين، ذو شخصيةٍ آسرة، صاحب أفكارٍ مناسبةٍ للعقل والمنطق، ويجعل الناس واثقين به، ويعمل على إقناع مخاطبه بأفضل الطرق^(١٤). وهذا يعني التصرف بحكمة،

(١٢) للتفصيل في الحكمة النبوية يُنظر: Mehmet : Peygamberi rehberlikle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz.

Önal, Bireysel Rehberlik Yönüyle Hz. Muhammed, Bilsam Yayınları, Malatya, 2015, s.45

(١٣) Önal, Mehmet, Peygamberi Hikmetin Ana İlkeleri, Bilge Adamlar, Sayı: 27, 2011, s. 89-90

(١٤) Çelik ve arkadaşları, Üsve-i Hasene, ج: ٢، ص: ٣٥، ٣٦.

فينبغي تعريف السنة كلّها هكذا. وقد أوصانا الله وصيةً لإرشاد عالمي بقوله تعالى في القرآن الكريم مخاطباً النبي ﷺ وتبعاً له المسلمين جميعاً: ﴿فِيمَا رَحِمْتُمْ مِنَ اللَّهِ لَنْ تُكُونَ لَهُمْ وَأَرْحَمْتُمْ﴾ [آل عمران: ١٥٩]. لقد طبق سيدنا محمد ﷺ هذا المبدأ بالاهتمام، سواء في قيادته للمسلمين، أم في دعوته الناس إلى الدين، وفي إدارته لشؤون المسلمين. لقد تعامل بغاية الحب واللباقة واللطف بدل التعامل المخيف الغليظ. بذل أعظم الجهد لئلا يجرح من أمامه أو ينجله. وتصرف في مواقف كثيرة بما كسب قلوب الناس حتى أعدائه.

إنّ تعامل الأنبياء بجديّة كبيرة تجاه فساد النظام الأخلاقي العام، وكفاحهم ضد الاضطرابات بطرق متنوعة، وتغلّبهم بهذا على المشكلات الفردية والاجتماعية هو تعبير عن أنهم كانوا متمتعين بهذه المسؤولية الإرشادية النبوية أو بالحكمة. ولهذا فقد بدت النبوة بين المسلمين عامةً رحمةً من الله ولطفاً وإحساناً.

أول ما ينبغي عمله لإيضاح إرشاد سيدنا محمد ﷺ تحليل القراءات القرآنية والحديثية من جديد في سياق الحكمة. وإضافة إلى هذا ينبغي الاستفادة - بلا شك - من المصادر التي يقدمها علم السيرة النبوية والتاريخ. لأنه ينبغي تحليل علاقاته الإنسانية وأفعاله اليومية وتصرفاته ومواقفه وبعض تفاصيل حياته ﷺ الغائبة عن النظر لفهم أعمال النبي ﷺ الإرشادية. ونجد في المصادر الحديثية بعض الأفعال التي تبدو كأنها متعارضة فيما بينها، وذلك لعدم فهمنا البعد الكلي لحياته ﷺ.

باختصار: إن اتخاذا الآيات القرآنية التي تشير إلى النبي ﷺ أو إلى إرشاده نقطة انطلاق، وتحديد السنة التي هي تطبيق للمعلومات النظرية وشرح للقرآن بمراعاة الحكمة والعودة بعد ذلك للقرآن لمحاولة فهمه، كل هذا مهم جداً من ناحية إكساب الشمولية للتصور الإسلامي، لأن علم السنة وإدراكها الذي سيكتسب من الأحاديث سيقودنا دائماً إلى الحكمة. وما لم نفعل ذلك فيصعب فهم المقصد الإلهي في القرآن كاملاً، بل يستحيل أحياناً. وكذلك لا يمكن فهم السنة من دون القرآن. فكل حديث، أيّاً كان مقدار صحته، يستند إلى حكم في القرآن الكريم، ولهذا لا يمكن فهم الأحاديث - التي هي وعاء السنة - بمعزل عن القرآن^(١).

النتيجة:

أكبر خطأ للمسلمين في عصرنا هو ظنهم أن السنة قد أخذت شكلها باجتماع الأحاديث وتحدّدت. السنة التي هي نوعٌ من التطبيق للقرآن الكريم لا يمكن أن تنال الشمولية إلا بالفهم المنطقي للقرآن الكريم والجوامع الحديثية والسيرة النبوية ومعطيات علم التاريخ وتقدير واقع الحياة وأخذ العلوم الدينية الأخرى بعين الاعتبار. وانطلاقاً من المصادر التي ورد اسمها من قبل، فإن أهم مشكلة للمربين والمتقنين المسلمين اليوم هي تحديد السنة التي هي المصدر الثاني للإسلام وتحديثها وتطبيقها في عصرنا.

وأول خطوة لحل هذه المشكلة لتكوين الإدراك ولفت الانتباه هي الاحتكام إلى القرآن الكريم، والنظر

إلى السنة بمنظار الحكمة. فحين البحث عن المصادر التي تنفع في تحديد السنة سيبدو أن الحكمة النبوية قد اتخذت القرآن الكريم أساساً. لذلك فمبادئ الفكرة الإسلامية عن الدنيا كلها تستند إلى هذا المصدر الأول، أي: إلى القرآن الكريم. ويرى عدد من رجال العلم المسلمين أن مفهوم «الحكمة» الوارد في عبارة ﴿الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ في القرآن الكريم ليس إلا السنة النشطة المرنة في التطبيق المناسبة لكل عصر. السنة التي تسمى بالحكمة النبوية أيضاً هي في الوقت نفسه ذات معنى غنيّ يحوي الفكر الإسلامي الأصلي والمبادئ الأساسية لثقافته.

حين ينظر إلى السنة من زاوية الحكمة، أو حين نسمي السنة بالحكمة النبوية سيتحول النبي إلى مثال ينبغي فهمه وليس تقليده. والجانب النشط في الفكرة الإسلامية عن الدنيا يستند إلى هذا الأساس. الذين يبحثون في الإسلام ويتعاملون معه وكأنه حزبٌ يهملون عمداً أو بغير عمدٍ مبادئ الحكمة النبوية، ولم يستطيعوا أن يبلغوا هذا القوة العميقة للحكمة الإسلامية.

النبي - الذي كان يتصرف في المحور القرآني - سلك من بعد الإيمان سبيل: الأخلاق والعبادة والقانون. وهذا في الوقت نفسه يراثل ترتيب الأولويات في دين الإسلام. فالنبي اتبع هذا الترتيب، فوضع الإيمان أولاً، ثم الأخلاق، ثم أصول العبادة، ثم القانون، فيما بعد، للتطبيق. وهذا من ناحية المحتوى يعكس فكرة الحكمة الإسلامية، ويحوي الخصائص الرئيسة للإرشاد النبوي. ومنهج كهذا سيقود المسلمين إلى الحكمة والإرشاد النبويين.

المراجع:

- Çelik, Ömer, Mustafa Öztürk ve Murat Kaya, Üsve-i Hasane, Erkam Yayınları, İstanbul, 2004.
- Görmez, Mehmet, Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metod Sorunu, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Hatipoğlu, Nihat, Hz. Peygamber'le İslâm'ı Doğru Anlamak, Birharf Yayınları, İstanbul, 2006.
- İslam Ansiklopedisi, MEB.
- Koçyiğit, Talât, Hadis Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali, Süleyman Ateş, Kılıç Kitabevi, İstanbul, t.y.
- Mustafa. İslamoğlu, Üç Muhammed, Denge Yayınları, İstanbul, 2000.
- Önal, Mehmet, "İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi", Flsf, Sayı 3, 2007-Bahar, (145-154).
- Önal, Mehmet, Bireysel Rehberlik Yönüyle Hz. Muhammed, Bilsam Yayınları, Malatya, 2015.
- Önal, Mehmet, "Peygamberi Hikmetin Ana İlkeleri" Bilge Adamlar, Sayı: 27, 2011, (84-91).
- Şafîi, Muhammed b. İdris, Er-Risâle, (Çeviren, Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, (Elmalı Tefsiri), Çelik Şura, İstanbul, Tarih yok.
- Yeşilyaprak, Binnur, Eğitimde Rehberlik Hizmetleri, Gelişimsel Yaklaşım, Nobel Yayınları, Ankara, 2003.